

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਦਾ ਉਹ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਹਬੀ ਇਬਾਦਤ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤਦੇਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਮਾਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ' ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਜਜ਼ਬੇ ਨਾਲ ਸਰਸਾਰ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਸਲ ਅੱਗੇ ਤੋਰੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਕਦਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਗਾ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਨਗਾਹ ਤੋਂ ਰੂਹਾਨੀਅਤ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖ-ਮੈਤਰੀ ਦੇ ਸੌਮੇ ਫੁਟ ਫੁਟ ਕੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਹਿ ਤੁਰੇ। ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੀ ਇਹ ਜੀਵਨੀ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸੰਖੇਪ ਪਰ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਖਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹਨ। ਆਪ ਆਲੀਗੜ੍ਹ ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁੱਖੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਤਸੱਵਫ ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਨਜ਼ਰ ਹੈ। 'ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਮਸ਼ਾਇਖ-ਉ-ਹਿਸਤ' ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਕਿਤੂ ਹੈ। ਆਪ ਸ਼ਾਮ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਵੀ ਰਹੇ। ਅੱਜ-ਕਲ ਆਪ ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਨ ਆਦਿ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੀ ਲੜੀ

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ

ਲੇਖਕ

ਖਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ

ਅਨੁਵਾਦ

ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਤਸੱਵਰ

ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡਿਆ
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ 1989 (ਸ਼ੱਕ ਸੰਮਤ 1910)

ਮੂਲ © ਖਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ © ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ

ਮੁੱਲ : 9.00

Sheikh Nizamuddin Aulia (Punjabi)

ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ, ਏ-5, ਗਰੀਨ ਪਾਰਕ

ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-110016 ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ।

ਤਤਕਰਾ

ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਕਾ	vii
ਭੂਮਿਕਾ	ix
1. ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ	1
2. ਵੈਸ, ਜਨਮ ਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ	8
3. ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਜੀਵਨ	16
4. ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਬਰਕਤ ਭਰੇ ਡੇਰੇ ਤੇ	23
5. ਚਿਸ਼ਤੀਆ ਸਿਲਸਲੇ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਵਜੋਂ	33
6. ਖਾਨਗਾਹੀ ਨਿਜ਼ਾਮ : ਤੌਰ, ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ	37
7. ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ	43
8. ਸੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤ ਤੋਂ ਦੂਰ	49
9. ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ	56
10. ਆਖਰੀ ਬਿਮਾਰੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ	62
11. ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ	65
12. ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਦਰਭ-ਗ੍ਰੰਥ	72

ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਕਾ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ (1243-1325) ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਗਭਗ ੫੦ ਵਰ੍ਹੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਪੁੱਠਾ ਅਤੇ ਵਿਧਾਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟੁੱਟਾ ਹੋਇਆ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜਨ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਕੀਤੇ। ਆਪਣੇ ਪੀਰ-ਉ-ਮੁਰਸ਼ਦ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸੀਉਂਦੇ ਅਤੇ ਜੋੜਦੇ ਸਨ- ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਫਟਿਆ ਹੋਇਆ ਗਰੇਬਾਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਟੁੱਟਾ ਹੋਇਆ ਦਿਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਰੂਰ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਮਿਲਾਪ ਅਤੇ ਨਫਰਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਮੁਹੱਬਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੰਤਵ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਰਾਤ-ਦਿਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਦਾ ਉਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਆਦਰਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਨਹੀਂ ਭਰੀ, ਸਗੋਂ ਦਰਬਾਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਨਗਾਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਦਿਲੀ ਰਾਜ ਦਾ ਭਾਗ ਨਾ ਬਣ ਸਕੀ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੂਜੇ ਹੀ ਅਸੂਲਾਂ 'ਚ ਢਲਦੀ ਸੀ। ਸਾਹੀ ਹੁਕਮ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚੌਗਿਰਦੇ ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸੁਲਤਾਨ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਵਖਰੇ ਰਹਿ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਮਾਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ' ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜਜ਼ਬੇ 'ਚ ਮਗਨ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਨਸਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਗਾ ਦਿਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਨਗਾਹ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ, ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ-ਮੌਤੀ ਦੇ ਸੌਮੇ ਫੁਟ ਕੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਹਿ ਤੁਰੇ।

ਜ਼ਮਾਨੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਰੰਗ ਬਦਲੇ। ਸਿਆਸੀ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਗਾਥਾਵਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਛਿੰਨ-ਭੰਗਰ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨ-ਸ਼ੌਕਤ ਦੇ ਜਲਵੇ ਵਿਖਾ ਕੇ ਸਦਾ ਲਈ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਲਤਾਨੁਲ-ਮੁਸ਼ਾਇਬ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ :

ਸ਼ਾਹਨਸ਼ਹੇ ਬੇ ਸਰੀਰੋ* ਬੇ ਤਾਜ

*ਸਿੰਘਾਸਨ

ਸ਼ਾਹਾਨਸ਼ ਬਖ਼ਾਕ ਪਾਏ ਮੋਹਤਾਜ਼

(ਤਾਜ਼ ਤੇ ਤਖ਼ਤ ਵਾਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਸ ਬੇ-ਤਾਜ਼ ਤੇ ਬੇ-ਤਖ਼ਤ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਦੇ ਮੋਹਤਾਜ਼ ਹਨ)

ਵਾਗ਼ ਹੀ ਰਹੀ ।

ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੀ ਜ਼ੀਵਨੀ ਅੱਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਸੰਕਲਨ ਨੂੰ ਇਕ ਹੱਦ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵੱਧਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ।

ਇਹ ਕੰਮ ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਟਰੱਸਟ, ਇੰਡੀਆ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਆਪਣੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਮੰਨਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਖਿਮੂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਅਣ-ਚਾਹੀ ਦੇਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ । ਫਿਰ ਵੀ ਡਾ: ਸਯਦ ਅਸਦ ਅਲੀ ਅਤੇ ਡਾ: ਮਿਸਿਜ਼ ਸਵਿਤਾ ਜਾਜ਼ੇਦੀਆ ਨੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਮੇਰਾ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ ।

—ਖਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ

ਭੂਮਿਕਾ

ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਖਿਜ਼ਰ ਅਤੇ ਮਸੀਹ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਦਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ :

ਵਜੂਦ-ਇ-ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਨ ਅਜ ਆਬ-ਉ-ਗਿਲ ਗਸ਼ਤਾ ਮਰਤਬ

ਕਿ ਜਾਨ-ਇ-ਖਿਜ਼ਰ-ਉ-ਮਸੀਹਾ ਬਹਮ ਸੂਦਾ ਅਮਤ ਮਰਕਬ

(ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਦਾ ਵਜੂਦ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ, ਸਗੋਂ ਖਿਜ਼ਰ ਅਤੇ ਮਸੀਹ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।)

ਖਿਜ਼ਰ ਦਾ ਕੰਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਰਾਹ ਵਿਖਾਣਾ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰੀ ਗਿਆਨ ਵੱਲ ਉਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਸੀਹ ਅਲੋਹ ਅਸਲਾਮ ਆਪਣੀ ਛੁਹ ਨਾਲ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਿਆ ਵੇਖਿਆ (ਬਸਦਰ ਖੁਸਰ-ਉ-ਦੀਸਾ ਮਸਨਦ ਆ ਗਏ)।

ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੱਟਕਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਰੋਗੀ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿਫ਼ਾ ਬਖਸ਼ੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਵੈਦ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵੀ ਸ਼ੇਖ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੇ ਗਈ ਸੀ, ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ :

ਤੇਰੀ ਲਹਦ ਕੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਹੈ ਜਿੰਦਗੀ ਦਿਲ ਕੀ,

ਮਸੀਹ-ਉ-ਖਿਜ਼ਰ ਸੇ ਉਂਚਾ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਤੇਰਾ।

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਸ਼ਰਾਈ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਅਤੇ ਬੁਰਾਈ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਸਮਝ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਮੰਤਵ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਚੇਗਿਰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ਼ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਦੁਆ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਅਜਿਹਾ ਰੁੱਖ ਹੋਵੇਂ ਜਿਸ ਦੀ ਛਾਂ ਵਿਚ ਖਲਕਤ ਵਧੇਰੇ ਸੁਖ-ਚੈਨ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰੇ। ਤਕਰੀਬਨ ਪੰਜਾਹ ਵਰ੍ਹੇ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਨਕਾਹ ਤੋਂ ਸਾਂਤੀ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਨਿਵਾਲ ਤੇ ਥੋਂਕਿਆ ਹਾਰਿਆ ਕੋਈ ਮੁਸਾਫਰ ਠੰਢੇ ਤੇ ਛਾਂਦਾਰ ਰੁੱਖ ਥੱਲੇ ਬੈਠ ਕੇ ਤਸੱਲੀ ਤੇ ਤਾਜ਼ਗੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਤਸੱਵਫ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਯੋਗ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਣਾ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ। ਰਸੂਲ-ਇ-ਅਕਰਮ ਸਲ ਅੱਲਾਹੁ ਹੋ ਅਲੋਹਿ ਵਸੱਲਮ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ :

ਬੇ ਅਸਤ ਲਾ ਤਮੱਮ ਹਸਨੁਲ ਅਖਲਾਕ

(ਮੈਂ ਇਖਲਾਕ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਹਾਂ।)

ਸਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੱਕ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਵਲ ਸਦਣਾ ਇਕ ਸਰਵਉਤਮ ਕਰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਨੇਕੀ। ਮਸਨਦ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਕਿ ਰਸੂਲ-ਇ-ਅਕਰਮ ਸਲ ਅੱਲਾਹੁ ਹੋ ਅਲੋਹਿ ਵਸੱਲਮ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਰਮਾਇਆ :

“ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਨਾ ਨਬੀ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ।

ਪਰ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੇ ਨਬੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਵੀ ਰਸ਼ਕ ਕਰਨਗੇ। ਇਹ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਸਦੇ ਅਤੇ ਬੁਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਵਰਜਦੇ ਹਨ। ‘ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਸਣਾ’ ਅਤੇ ‘ਬੁਰੀਆਂ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ’ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਲਾਈ, ਉਨਤੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਰਾਜ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਅਬੂਉਲਹਸਨ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ‘ਕਸ਼ਫੁਲ-ਮਹਿਜੂਬ’ ਵਿਚ ਨਕਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ—

“ਤਸੱਵਫ਼ ਰਸਮਾਂ ਤੇ ਇਲਮਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।”

ਸ਼ੇਖਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਸੱਵਫ਼ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਆਪ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਚੰਗਾ ਆਚਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਵੀ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗੰਦਗੀ ਤੋਂ ਪਾਕ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਕਰੇ। ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ, ਦੁਖਿਆਰਿਆ ਦੇ ਜਖਮਾਂ ਤੇ ਸਰਹਮ ਰਖਣਾ, ਬੁਰਾਈ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਭਲਾਈ ਵਲ ਸਦਣਾ— ਇਹ ਉਹ ਕੰਮ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਫਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ :

“ਬਹੁਤ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਵਜ਼ੀਫ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਰੁਝੇ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਕੁਰਾਨ ਮਜੀਦ ਦੀ ਤਲਾਵਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਮਸਰੂਫ਼ ਰਹਿਣਾ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹਰ ਹਿੰਮਤ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬੁੱਢੜੀ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਮਜੀਦ ਦੇ ਕੁਝ ਪੈਰੇ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬੇਦਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਹੈ।”

(

(ਸਯੀਰੁਲ-ਔਲੀਆ

ਖਵਾਜ਼ਾ ਮਈਨੁਦ-ਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੁਆਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਚੰਗੀ ਇਬਾਦਤ ਕੀ ਹੈ ? ਫਰਮਾਇਆ :

“ਆਜ਼ਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫਰਿਆਦ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਣਾ, ਬੁੱਢਿਆਂ ਅਤੇ ਬੇਚਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਭੁੱਖਿਆਂ ਦੀ ਭੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨਾ।” (ਸਯੀਰੁਲ-ਔਲੀਆ)

ਫਿਰ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਅਗਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸਤਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਇਸ ਸੱਚੇ ਹਸਤੇ ਤੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਲਹਿਰ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ, ਅਤੇ ਸਾਅਦੀ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਕੀਦਾ ਇਹ ਸੀ—

ਬਨੀ ਆਦਮ ਏਜਾਏ ਯਕ ਦੀਗਰਅੰਦ

ਕਿ ਅਜ ਆਫਰੀਨਸ਼ ਜਿਯਕ ਜੋਹਰਅੰਦ

(ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ,

ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕੋ ਹੀ ਜੋਹਰ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ।)

ਉਹ 'ਅਲਖਲਕ ਅਯਾਲ ਔਲਾਹ' (ਸਾਰੀ ਖਲਕਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਔਲਾਹ ਹੈ।) ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਤੇ ਏਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਰਮ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ 'ਰੱਬੀ-ਸ਼ਾਨ' ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਖੁਦਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਰਿਆ, ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਹਨ। ਦਰਿਆ ਹਰ ਪਿਆਸੇ ਦੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਦਾਮਨ ਹਰ ਜੀਵ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਜਦ ਉਂਦੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਝੱਪੜੇ ਉਸ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਰ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਖੁਦਾਈ ਦਾ ਖਾਸਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੱਬੀ-ਸ਼ਾਨ ਤੋਂ ਸਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖਵਾਜਾ ਮਈਨੁਦ-ਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਨਸੀਹਤ ਫਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ :

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਵਰਗੀ ਸਖਾਵਤ, ਸੂਰਜ ਵਰਗੀ ਸਫ਼ਕਤ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਵਰਗੀ ਸੇਵਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ॥''

(ਸਯੀਰੁਲ-ਔਲੀਆ)

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਖਾਵਤਾਂ ਅਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਪਰਾਇਦਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਹਰ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਲਈ ਆਮ ਸਨ। ਰੱਬੀ ਸਿਫਤ ਦਾ ਜੋ ਸੰਕਲਪ ਮੌਲਾਨਾ ਅਬੂ-ਉਲ-ਕਲਾਮ ਨੇ 'ਤਰਜਮਾਨੁਲ ਕੁਰਾਨ' ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਮਿਲੇਗੀ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਸਥਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਦਾ ਘੇਰਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ, ਖੇਤਰੀ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਹੋਇਆ ਹਰ ਪਾਸੇ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਨਕਾਹ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਪਿਆਸੇ ਆਪਣੀ ਰੂਹਾਨੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਣ ਵਾਸਤੇ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੰਡਿਆਲੇ ਰਾਹਾਂ ਵਿਚ ਬੱਕ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਵਿਚ ਜੀਉਣ ਦੀ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਲਗਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਚਮਕ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਅਤੇ

ਉਸ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਰੰਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਖਵਾਜਾ ਅਜੀਜ਼-ਉਲ-ਦੀਨ ਇਕ ਦਾਅਵਤ ਵਿਚ ਸਰੀਕ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਪੁਛਿਆ 'ਕਿਥੋਂ ਆ ਰਹੇ ਹੋ?' ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ, 'ਫਲਾਨੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਘਰ ਨਿਉਤਾ' ਸੀ, ਉਥੇ ਲੋਕ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਨੂੰ ਅਜੀਬ ਅਤਿਰ-ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਗ਼ਮ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ। ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜੇ ਦੁੱਖਦਾਈ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਫਰਮਾਇਆ : 'ਜਿਤਨਾ ਗ਼ਮ ਤੇ ਦੁਖ ਮੈਨੂੰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਿ ਇਤਨੀ ਮਖਲੂਕ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਤੇ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਬੋਝ ਮੇਰੇ ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।'

(ਖ਼ੈਰੁਲ-ਮਜ਼ਾਲਿਸ)

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਦਰਦਮੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਰੰਜਾ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਹਿਰੀ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਖਵਾਜਾ ਅਬਦ-ਉਲ-ਰਹੀਮ, ਜਿਸ ਦੇ ਜੁਮ੍ਹੇ ਸਹਿਰੀ ਪੱਸ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਅਰਜ਼ ਕਰਦੇ : 'ਮਖ਼ਦੂਮ ! ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਅਫ਼ਤਾਰ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ ਸੀ, ਜੇਕਰ ਸਹਿਰੀ ਵੇਲੇ ਥੜਾ ਜਿਹਾ ਖਾਣਾ ਨਾ ਖਾਉਗੇ ਤਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵਧ ਜਾਵੇਗੀ। ਖਵਾਜਾ ਅਬਦ-ਉਲ-ਰਹੀਮ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ-ਇ-ਅਲਾਹੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਬਰੂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਉਹ ਬੜੇ ਦਰਦ ਭਰੇ ਲਹਿਜੇ 'ਚ ਫਰਮਾਉਂਦੇ :

'ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਸਕੀਨ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਮਸਜਦਾਂ ਦੇ ਕੰਨਿਆਂ ਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ (ਦੇ ਥੜਿਆਂ) ਤੇ ਭੱਖੇ ਪਏ ਹਨ। ਭਲਾ ਇਹ ਖਾਣਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਸਿੰਘ 'ਚੋਂ ਲੰਘ ਸਕਦਾ ਹੈ।'

(ਸਯੀਰੁਲ-ਅਲੀਆ)

ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਗਰਮੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਅਜਿਹੀ ਅੱਗ ਲਗੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛੱਪਰ ਸੜ੍ਹ ਕੇ ਸਵਾਹ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼ੇਖ ਘਬਰਾ ਕੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਜਮਾਇਤਖ਼ਾਨਾ ਦੀ ਛੱਤ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਅਤੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਬੁਝਾਣ ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਦ ਤੱਕ ਅੱਗ ਨਾ ਬੁਝ ਗਈ ਬੱਲ੍ਹੇ ਨਾ ਉਤਰੇ। ਫਿਰ ਹਰ ਘਰ 'ਚ ਖਾਣੇ ਦੀ ਥਾਲੀ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਸੁਰਾਹੀ ਅਤੇ ਚਾਰ ਤਿਨਕੇ (ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਿੱਕਾ) ਭੇਜੇ— ਇਹ ਸੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਉਹ ਦਰਦਮੰਦੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮਹਿਬੂਬ-ਇ-ਅਲਾਹੀ ਨੂੰ ਮਹਿਬੂਬ-ਇ-ਆਲਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜ਼ਿਆਉਦੀਨ ਬਰਨੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

'ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ (ਯਾਨੀ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖ਼ਿਲਜੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸਮੇਂ) ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਅਲ-ਸਲਾਮ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਲ-ਦੀਨ ਨੇ ਬੈਅਤ-ਇ-ਆਮ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਾਪੀਆਂ ਤੋਂ ਤੋਬਾ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਦੜੀ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣਾ

ਮੁਰੀਦ ਬਣਾਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਹਰ ਖਾਸ-ਆਮ, ਅਮੀਰ ਤੇ ਗਰੀਬ, ਜਾਹਲ ਤੇ ਆਲਮ ਸਰੀਫ ਤੇ ਸ਼ੋਹਦੇ, ਸਹਿਰੀ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਗਾਜ਼ੀ, ਮਜ਼ਹੱਦ, ਆਜ਼ਾਦ, ਗੁਲਾਮ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਟੋਪੀ ਬਖਸ਼ ਕੇ, ਤੋਬਾ ਦੀ ਤਲਕੀਨ ਅਤੇ ਮਸਵਾਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਫਰਮਾਏ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਦੇ ਸਨ, ਬੁਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬਚਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਮੁਰੀਦ ਤੋਂ ਇਕ ਕੁੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਬੈਠ ਕਰ ਕੇ ਤੋਬਾ ਦੀ ਗੁਦੜੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਔਲਾਨੀਆਂ ਜਾਂ ਲੁੱਕ-ਛਿਪ ਕੇ ਵਰਜਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਤੇ ਇਬਾਦਤ ਪ੍ਰਤਿ ਚਾਹ ਪੈਂਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਮਰਦ, ਬੁੱਢੇ ਤੇ ਜਵਾਨ, ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕ, ਗੁਲਾਮ ਤੇ ਚਾਕਰ, ਬੱਚੇ ਤੇ ਘੱਟ ਉਮਰ ਵਾਲੇ, ਨਮਾਜ਼ ਦੀ ਤਰਫ ਝੁਕ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਚਾਸਤ ਅਤੇ ਇਸ਼ਰਾਕ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਗਿਆਸਪੁਰ ਤੱਕ, ਕਈ ਇਕ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਚਬੂਤਰੇ ਬਣਵਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਛੱਪਰ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਖੁਹ ਲਵਾ ਕੇ ਉਥੇ ਮਟਕੇ, ਕਸਰੇ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਲੋਟੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਤਪਤ ਵਿਛੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਚਬੂਤਰੇ ਤੇ ਹਾਫਿਜ਼ ਅਤੇ ਖਾਦਮ ਮੁਕਰਰ ਸਨ ਤਾਕਿ ਆਸਤਾਨਾ-ਇ-ਸ਼ੇਖ ਤੇ ਆਣ ਵਾਲੇ ਵਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਨਮਾਜ਼ ਅਦਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਰ ਚਬੂਤਰੇ ਤੇ ਨਵਲ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਾਪ ਪ੍ਰਤਿ ਕਸਿਸ ਘੱਟ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਆਮ-ਖਾਸ ਦੇ ਦਿਲ ਨਿਕੀ ਵੱਲ ਖਿਚੇ ਜਾਣ ਲਗੇ। ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦ-ਦੀਨ ਉਸ ਜਮਾਨੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ੀਰ-ਇ-ਜਨੈਦ-ਓ-ਸ਼ੇਖ ਬਾਬਜ਼ੀਦ ਸਨ।*

(ਤਾਰੀਖ ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹੀ)

ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਧੀਆ ਤਸਵੀਰ 'ਫਵਾਇਦੁਲ ਫਵਾਦ' ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਮੁਰੀਦ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਦੋਸਤ ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਅੱਲ੍ਹਾ ਸੰਜਰੀ ਨੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਨੇ * ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਜੁਨੈਦ ਸ਼ਾਨੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ :

ਕੁਤਬ-ਇ-ਆਲਮ ਨਜ਼ਾਮ-ਇ-ਮਿਲਤ-ਉ-ਦੀਨ

ਕਾਫਤਾਬ-ਇ-ਕਮਾਲ ਸੁਦ ਰੁਖ ਓ

ਵਜ਼ ਜੁਨੈਦ ਵਜ਼ ਸਿਬਲੀ-ਉ-ਮਅਰੂਫ

ਯਾਦਗਾਰੇ ਅਸਤ ਜਾਤ-ਇ-ਫਰੂਖ ਓ

(ਕੁਤਬ ਆਲਮ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮਉਲ-ਮਿਲਤ-ਓ-ਵਾਲਦ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਕਾਫਤਾਬ-ਇ-ਕਮਾਲ ਹੈ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਤ-ਮੁਬਾਰਕ (ਹਜ਼ਰਤ) ਜੁਨੈਦ (ਹਜ਼ਰਤ) ਸਿਬਲੀ ਅਤੇ (ਹਜ਼ਰਤ) ਮਅਰੂਫ (ਕਰਖੀ) ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਹੈ।

ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਬਖਸ਼ੀ ਸੀ। 'ਫਵਾਇਦੁਲ ਫਵਾਦ' ਪੰਜ ਸੰਖਿਪਤ ਜਿਲਦਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਾਰੀਖਵਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਜਲਸਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਰਜ ਹੈ :

ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ 3 ਸ਼ਾਅਬਾਨ	707 ਹਿ. ਤੋਂ 29 ਜੀਉਲਹਜ 708 ਹਿ.
ਭਾਗ ਦੂਜਾ 29 ਸਵਾਲ	709 ਹਿ. ਤੋਂ 13 ਸਵਾਲ 712 ਹਿ.
ਭਾਗ ਤੀਜਾ 27 ਜੀਉਲ ਕਾਅਦਰ	712 ਹਿ. ਤੋਂ 21 ਜੀਉਲਹਜ 713 ਹਿ.
ਭਾਗ ਚੌਥਾ 24 ਮੁਹੱਰਮ	714 ਹਿ. ਤੋਂ 23 ਰਜਬ 719 ਹਿ.
ਭਾਗ ਪੰਜਵਾਂ 21 ਸ਼ਾਅਬਾਨ	719 ਹਿ. ਤੋਂ 19 ਸ਼ਾਅਬਾਨ 722 ਹਿ.

ਪਹਿਲੀ ਜਿਲਦ ਵਿਚ 34, ਦੂਜੀ ਵਿਚ 38, ਤੀਜੀ ਵਿਚ 17, ਚੌਥੀ ਵਿਚ 67 ਅਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਵਿਚ 32 ਮਜਲਸਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਲ 188 ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੇਖ ਦੀਆਂ ਮਜਲਸਾਂ ਦਾ ਹਾਲ 'ਫਵਾਇਦੁਲ ਫਵਾਦ' ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿਖਿਆ, ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ 'ਮਜਲਸਾਂ' ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਸੀਮਤ ਤਸਵੀਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਜੇ ਕੁਝ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ, ਲਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੇ ਕਦਰ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਜੇ ਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਜਲਸਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਸਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਬੜਾ ਅਸਥਰਾ ਪੂਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਵੇਂ 24 ਮੁਹੱਰਮ 710 ਹਿ. ਨੂੰ ਮਲਕ ਕਾਫ਼ਰ ਦੱਖਣੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿਮ ਤੋਂ ਵਾਪਿਸ ਆਇਆ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਧਿਆਂ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਦੌਲਤ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦੀ। ਚਖ਼ਤਰਾ ਨਾਸਰੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਦੌਲਤ ਉਥੇ ਸਜਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। (ਖਜ਼ਾਇਨੁਲਫਤ੍ਹੂਹ)

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਯਾਨੀ 25 ਮੁਹੱਰਮ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਜਲਸ ਵਿਚ ਜੋ ਫਰਮਾਇਆ, ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

“ਬੁਧ ਦੇ ਦਿਨ 25ਵੀਂ ਮੁਹੱਰਮ 870 ਹਿ. ਨੂੰ ਕਦਮਬੱਸੀ ਦੀ ਸਆਦਤ ਨਸੀਬ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜਿਹੜੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਤਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੌਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਤਨੀ ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੁਖਾਰਬੰਦ ਤੋਂ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੁਭਾਵਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਥੇ-ਖਰਚ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜਦ ਤਕ ਉਸ ਨੂੰ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਤਨਾ ਬਹੁਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਗ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ ਸੋਨੇ-ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਆਰਾਮ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਦ ਤਕ ਉਹ ਨੂੰ ਖਰਚ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਆਰਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਜੇ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਜਾਂ ਕਪੜੇ ਆਦਿ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜਦ ਤਕ ਉਹ ਰੁਪੈ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਜੇ ਰੁਪੈ ਨਾਲ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖਰਚ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ।”

ਇਸ ਸਾਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਜੇਕਰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ 'ਮਲਫੂਜ਼' (ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹੀ ਹੋਈ ਗੱਲ) ਜਿਹੜਾ 'ਫਵਾਇਦੁਲ ਫਵਾਦ' ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਬੰਧ ਹੈ— 'ਦੁਰ-ਇ-ਨਿਜ਼ਾਮੀ' ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੌਲਾਨਾ ਅਲੀ ਜਾਨਦਾਰ ਨੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਲਫੂਜ਼ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ 'ਸਯੀਰੁਲ-ਅੱਲੀਆ' ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਮਲਫੂਜ਼ 'ਅਫਜ਼ਾਲੁਫਵਾਇਦ' ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਨੂੰ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਹੇਠ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੱਲ-ਬਾਤ ਦਾ ਦੰਗ, ਮਲਫੂਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਅਨਵਾਰੁਲ ਮਜਾਲਿਸ (ਸੰਪਾਦਕ : ਖ਼ਾਜਾ ਮੁਹੰਮਦ) ਤੋਹਫ਼ਾ-ਤੁਲ-ਅਬਰਾਰ ਤੇ ਕਰਾਮਤੁਲ ਅਖਯਾਰ (ਸੰਗ੍ਰਹਿਕਾਰ : ਖ਼ਾਜਾ ਅਜੀਜ਼ੁਦ-ਦੀਨ ਸੂਫੀ) ਜੋ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ।

ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਕਈ ਖਲੀਫ਼ਿਆਂ ਦੇ ਮਲਫੂਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸ਼ੇਖ ਨਸੀਰੁਦ-ਦੀਨ ਚਰਾਗ਼ ਦਹਿਲਵੀ ਦਾ ਮਲਫੂਜ਼ 'ਖੈਰੁਲ ਮਜਾਲਸ' ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਬੁਰਹਾਨੁਦ-ਦੀਨ ਗਰੀਬ ਦੇ ਮਲਫੂਜ਼ਾਂ 'ਅਹਿਸਨੁਲ ਅਕਵਾਲ' 'ਨਫਾਇਸੁਲ-ਅਨਫਾਸ' 'ਸਮਾਇਲੁਲ ਅਤਕੀਆ' ਆਦਿ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਈ ਦਿਲਚਸਪ ਵੇਰਵੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 'ਜਵਾਮਿਉਲਕਲਾਮ' ਜੋ ਸ਼ੇਖ ਨਸੀਰੁਦ-ਦੀਨ ਚਰਾਗ਼ ਦਹਿਲਵੀ ਦੇ ਖਲੀਫ਼ਾ ਸੈਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਗੋਸ਼ਵਾਰਾਜ਼ ਦਾ ਮਲਫੂਜ਼ ਹੈ, ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੇਖ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜੀ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਸਿਲਸਲੇ ਦਾ 'ਸੰਪਾਦਕ-ਤਜ਼ਕਰਾ' ਲਿਖਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ੇਖ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਅਜੋਧਨ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੈਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਕਿਰਮਾਨੀ, (ਜੋ ਮੀਰ ਖੁਰਦ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ) ਕਿਰਮਾਨੀ ਖਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੇ ਜਮਾਇਤਖਾਨੇ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨਾਲ ਬੜੇ ਸੁਹਿਰਦਕ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਪੈਂਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਜਦ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਪੁਜ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਨੇੜਤਾ ਆ ਗਈ। ਸਯੀਰੁਲ-ਅੱਲੀਆ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ।

ਬਾਅਦ ਦੇ ਤਜ਼ਕਰਿਆਂ—ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸ਼ੇਰੁਲਆਰਫੀਨ (ਫਜ਼ਲੁੱਲਾ ਅਲਮਾਰੂਫ ਦਰਵੇਸ਼ ਜਮਾਲੀ), ਅਬਬਾਰੁਲ ਅਖਯਾਰ (ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲਹਕ ਮਹੱਦਮ ਦੇਹਲਵੀ) ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਅਬਰਾਰ (ਮੁਹੰਮਦ ਗੋਸ਼ੀ ਸ਼ਤਾਰੀ), ਮਰਾਅਤੁਲ ਅਸਰਾਰ (ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ ਚਿਸਤੀ) ਮਮਾਰਜੁਲ ਵਲਾਇਤ (ਮਈਨੁਦ-ਦੀਨ ਅਬਦੁੱਲਾ ਖਵੈਸੀ) ਆਦਿ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਹਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਬਹੁਤਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦਾ।

ਉਂਜ ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਸਾਡੀਆਂ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ ਇਤਨੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਬਕ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਿਤਨੀਆਂ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਬਾਰੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦੇ ਹੀ ਕਿਤਨੀਆਂ ਹੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਜਨਬੇਤ ਹੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਚਮਕ ਉਠਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇੰਜ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਿਗਾਸ ਸਿਮਟ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਗਿਆਸਪੂਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਮਾਇਤਖਾਨੇ ਵਿਖੇ ਪੁਜ ਗਏ ਹਾਂ, ਜਿਥੇ ਰੁਹਾਨੀਅਤ, ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਫੁਟ ਫੁਟ ਕੇ ਸਾਰੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਰੁਸ਼ਨਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

1. ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਦਾਦਾ ਅਤੇ ਨਾਨਾ ਦੋਵੇਂ ਬੁਖਾਰਾ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬਦਾਯੂੰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਵਾਸ-ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਦਾ ਜਨਮ ਬਦਾਯੂੰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਫਿਰ (ਅਜੋਧਨ ਦੇ ਕੁਝ ਸਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਆਖਰੀ ਸਵਾਸਾਂ ਤੱਕ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨੀ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਠੀਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ।

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਇਕ ਕਬਾਈਲੀ ਹਰਕਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਜ਼-ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਬਲਕਿ ਪੂਰਾ ਸਮਾਜੀ ਦਾਚਾ ਹੀ ਭੰਨ-ਤੋੜ ਦਿਤਾ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਵਿਦਿਅਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਸਵਾਹ ਉਡਣ ਲਗੀ। ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਖਨਗਾਹਾਂ, ਤਕੀਏ ਅਤੇ ਮਸਜਦਾਂ ਸਭ ਵੀਰਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਮੁਗਲ ਜਿਸ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਇਕ ਢੇਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿਥੇ ਆਬਾਦ ਸੀ। ਉਹ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਇਕ ਮਾਰੂ ਹੜ੍ਹ ਵਾਂਗ ਵੱਧਦੇ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਜੋ 'ਤਬਕਾਤ-ਨਾਸਰੀ' ਦੇ ਰੋਰਤਾ 'ਮਿਨਹਾਜ਼-ਸਰਾਜ' ਵਾਂਗ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਆਸਾਰ ਵੇਖੇ ਹੋਣ। ਜਦ ਇਹ ਤੂਫਾਨ ਬਗਦਾਦ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਤਾਤਿਕ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਤਾਜ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਰੁਲ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਅਦੀ ਦਾ ਇਹ ਜਿੰਦ-ਫੂਕ ਮਰਸੀਆ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਗੂੰਜਣ ਲਗਾ :

ਆਸਮਾਂ ਰਾਹਕ ਬਵਦ ਗਰ ਖੂੰ ਬਬਾਰਦ ਬਰ ਜਮੀਂ

ਬਰ ਜਵਾਲ-ਇ-ਮਲਕ ਮੁਸਤਾਅਸਮ ਅਮੀਰੁਲ ਮੋਮਨੀਂ

ਏ ਮੁਹੰਮਦ ਗਰ ਕਿਆਮਤ ਸਰ ਬਰ੍ਹੁ ਆਰੀ ਜ-ਖਾਕ

ਸਰ ਬਰ੍ਹੁ ਆਰਦ ਕਿਆਮਤ ਦਰਮਿਆਨ-ਇ-ਖਲਕ ਬੀਂ

(ਆਸਮਾਨ ਚੰਗਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇ ਉਹ ਅਮੀਰੁਲ ਮੋਮਨੀਨ ਮੁਸਤਾਅਸਮ ਦੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਪਤਨ ਤੇ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਖੂਨ ਵਰਸਾਏ - ਐ ਮੁਹੰਮਦ ! ਜੇ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਤੁਸੀਂ ਧਰਤੀ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੋਗੇ ਤਾਂ ਸਿਰ ਬਾਹਰ ਕੱਢੋ। ਵੇਖੋ ! ਕਿਆਮਤ ਆ ਚਕੀ ਹੈ।)

ਬੁਖਾਰਾ, ਜ਼ਰਅਫ਼ਸਾਂ ਦਰਿਆ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਵੈਹਣ ਤੇ ਇਕ ਨਖਲਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਦੱਤਾਂ ਤੋਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁਖਾਰਾ ਵਿਚ ਅਰਬਾਂ ਦਾ ਲਸ਼ਕਰ ੬੭੪ ਈ: ਵਿਚ ਅਬੈਦ-ਬਿਨ-ਜਿਯਾਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਪੁੱਜਾ ਸੀ। ਸਾਮਾਨੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬੁਖਾਰਾ ਨੇ ਬੜੀ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਅਨਰਸ਼ਖੀ ਅਤੇ ਅਰਬ ਭੂਗੋਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬੁਖਾਰਾ ਦੇ ਭੂਗੋਲਆਈ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਕਾਫੀ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਬਨੁਲ ਅਸੀਰ ਦੇ ਬਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬੁਖਾਰਾ ਨੇ ੧੦ ਫਰਵਰੀ ੧੨੨੦ ਈ: ਨੂੰ ਚੰਗੇਜ਼ਖਾਨ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਾਮਿਆ ਮਸਜਦ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹਿਲਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪੂਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਤੀ।

ਬੁਖਾਰਾ ਨੂੰ ਮੀਰ ਖੁਰਦ ਨੇ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਨੇਕੀ ਤੇ ਖੁਦਾ ਤਰਸੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ਦੱਸਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਵੀ ਠੀਕ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬੁਖਾਰਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਸਿਲਸਲਾ ਖ਼ਾਜ਼ਗਾਨ ਦੇ ਸ਼ੈਖਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸ਼ੈਖਾਂ ਦੇ ਤਕੀਏ ਅਤੇ ਖਾਨਗਾਹਾਂ ਕਾਇਮ ਸਨ। ਮੀਰ ਖੁਰਦ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਨਾਨਾ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਅਰਬ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤੋਂ 'ਖ਼ਾਜ਼ਾ' ਦੇ ਲਕਬ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ (ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਅਰਬ, ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਅਬਦੁਲਾ, ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਸਈਦ, ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਅਬਦੁਲ ਅਜੀਜ਼)। ਇੰਝ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਅਰਬ ਖ਼ਾਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਦਾ ਲਕਬ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਸਮਾਜੀ ਪਿਛੋਕੜ ਬੁਖਾਰਾ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸੀ ੧੨੧੦ ਈ: ਵਿਚ ਅਲਤਮਸ਼ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ ਸੀ। ਅਜ਼ੀਬ ਇਤਫਾਕ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਲੱਗਭਗ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ੧੨੨੦ ਈ. ਦੇ ਹੇਗਾਮੇ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਦਾਦਾ ਅਤੇ ਨਾਨਾ (ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਅਰਬ ਅਤੇ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਅਲੀ) ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਰੁਖ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਚੰਗੇਜ਼ਖਾਨ ਦਾ ਮਾਰੂ-ਤੂਫਾਨ ਚਲਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਜਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਹ ਬਦਾਯੂੰ ਵਲ ਵੱਧ ਗਏ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਜਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਖਾਨਦਾਨ ਸ਼ਾਹੀ ਨੌਕਰੀ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਗਹਿਮ-ਗਹਿਮੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਜਾਏ ਬਦਾਯੂੰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

ਚੰਗੇਜ਼ੀ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਨ ਬਚਾਣ ਲਈ ਅਣਗਿਣਤ ਲੋਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਲ ਚਲ ਪਏ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ਕਤੀ -- ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਾਸਨ ਜਨਮ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸਾਮੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਆਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ :-

ਦਰਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਯਕ ਰੌਨਕ-ਇ-ਸੂਦ ਪਦੀਦ

ਬਲੇ ਲਜ਼ਤੇ ਬਾਸਦ ਅੰਦਰ ਜਦੀਦ

ਬਸੇ ਸੱਯਦਾਨ-ਇ-ਸਹੀਉ ਨਸਬ

ਰਸੀਦੰਦ ਦਰ ਵੇ ਜਮੁਲਕ-ਇ-ਅਰਬ
 ਬਸੇ ਕਾਸਬਾਨ-ਇ-ਖੁਰਾਸਾਨ ਜਮੀਂ
 ਬਸੇ ਨਕਸਬੰਦਾਨ-ਇ-ਅਕਲੀਮ-ਇ-ਚੀਂ
 ਬਸੇ ਆਲਮਾਨ-ਇ-ਬੁਖਾਰਾ ਨਜ਼ਾਦ
 ਬਸੇ ਜਾਹਦੇ ਆਬਿਦ ਅਜ਼ਹਰ ਬਲਾਦ
 ਹਕੀਮਾਨ-ਇ-ਯੂਨਾਨ ਤਬੀਬਾਨ-ਇ-ਰੂਮ
 ਬਸੇ ਅਹਿਲ-ਇ-ਦਾਨਿਸ਼ ਜਿਹਰ ਮਰਜ਼ਬੂਮ
 ਦਰਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਫ਼ਰਖੰਦਾਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਆਮਦੰਦ
 ਜੋ ਪਰਵਾਨਾ ਬਰ ਨੂਰ ਸਮ੍ਹਾਂ ਆਮਦੰਦ

(ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ (ਦਿੱਲੀ) ਵਿਚ ਇਕ ਰੌਣਕ ਆ ਗਈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਲੁਤਫ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ 'ਸਹੀਉਲ ਨਸਬ' ਸੱਯਦ ਅਰਬ ਤੋਂ ਉਥੇ ਆ ਕੇ ਆਬਾਦ ਹੋਏ। ਖੁਰਾਸਾਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰੀਗਰ ਅਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਇਥੇ ਆ ਗਏ। ਬੁਖਾਰਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਤ-ਭਗਤ ਇਧਰ ਆਏ। ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਰੂਸ ਦੇ ਵੈਦ, ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਹਰ ਥਾਂ ਦੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਵਸ ਗਏ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁਬਾਰਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪਰਵਾਨੇ ਸਮ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ।)

ਅਲਤਮਸ਼ ਨੇ ਬੜੇ ਹੌਸਲੇ ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਚੜਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਬੁਖਾਰਾ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸਚਰਜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਥੋਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਲਤਮਸ਼ ਬਦਾਯੂੰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ। ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਉਨਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਬੜਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ-ਇ-ਅਲਾਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਮਜ਼ਲਸਾਂ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਅਲਤਮਸ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਦੀਨਦਾਰੀ, ਰਾਤੀਂ ਜਾਗਣਾ ਅਤੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਤੇ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਦਸਦੇ ਸਨ। ਅੰਬ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਬਾ ਦੀ ਥਾਂ ਨਗਜ਼ਕ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਤੁਰਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅੰਬਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਚੰਗੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦਾ ਖਾਨਦਾਨ ਅਲਤਮਸ਼ ਹੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਦਾਯੂੰ ਪੁਜਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸੇ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖਾਨਦਾਨ ਤੋਂ ਸੁਣੇ ਹੋਣਗੇ।

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨਾਸਿਰੁਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜੇ ਸਨ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਾਹੀ ਖਾਨਦਾਨਾਂ ਦੇ ੯ ਹੁਕਮਰਾਨ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠੇ।

ਨਾਸਿਰੁਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ (੧੨੪੬-੧੨੬੬), ਬਲਬਨ (੧੨੬੬-੧੨੮੭), ਕੈਕਬਾਦ (੧੨੮੭-੧੨੯੦), ਜਲਾਲੁਦੀਨ ਖਿਲਜੀ (੧੨੯੦-੧੨੯੬), ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਿਲਜੀ (੧੨੯੬-

੧੩੧੬) ਮੁਬਾਰਕ ਖਿਲਜੀ (੧੩੧੬-੧੩੨੦), ਖੁਸਰੋ ਖ਼ਾਨ (੧੩੨੦), ਗਿਆਸੁਦੀਨ ਤੁਗ਼ਲਕ (੧੩੨੦-੧੩੨੫), ਮੁਹੰਮਦ-ਬਿਨ-ਤੁਗ਼ਲਕ (੧੩੨੫-੧੩੫੧),

ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਕਈ ਪਾਸੇ ਪਰਤੇ । ਪਰ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੰਗਾਮਾ ਜਾਂ ਸੱਤਾ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਲਿਆ ਸਕੀ । ਖਿਜਰ ਖਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਸੀ, ਪਰ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਤਖਤ ਨਸ਼ੀਨੀ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਦਿਲ-ਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ । ਮੁਬਾਰਕ ਖਿਲਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਲਮ-ਖੁਲਾ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਿਹਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਥਾਨ ਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਆਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਲ ਕਦੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਈ ਨਗਰ ਅਬਾਦ ਹੋਏ । ਅਲਤਮਸ਼ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਮਸੀ ਹੋਜ਼ ਅਤੇ ਕੁਤਬਮੀਨਾਰ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਸੀ । ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਸ਼ਮਸੀ ਹੋਜ਼ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਫਿਰ ਕੈਕਬਾਦ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਾਇਆ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਬਾਗ ਲਗਵਾਏ ਕਿ ਤਾਰੀਖ 'ਬਹਾਮਦਖਾਨੀ' ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਖਗਦਾਦ ਦੇ ਬਾਗ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਾਤ ਸਨ । ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਸ਼ੇਖ ਦੇ 'ਜ਼ਮਾਇਤ ਖ਼ਾਨ' ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ ਅਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਵਜੀਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਥੇ ਬੜੀ ਗਹਿਮਾ ਗਹਿਮੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੇਖ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਚਲੇ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਨਾ ਪਵੇ । ਫਿਰ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਿਲਜੀ ਨੇ 'ਬੀਰੀ' ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ । ਤੁਗ਼ਲਕ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ ।

ਗਿਆਸੁਦੀਨ ਤੁਗ਼ਲਕ ਨੇ ਤੁਗ਼ਲਕਾਬਾਦ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ । ਹਰ ਨਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਸ਼ੇਖ ਦੇ 'ਜ਼ਮਾਇਤ ਖ਼ਾਨ' ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ-ਹੈਸੀਅਤ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਪਾ ਸਕੀ । ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਵਲ ਵੇਖਣਾ ਪਵੇਗਾ । ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਸੰਤੁਲਨ ਸਭ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਅਸਰ ਪਿਆ । ਜਦ ਚੰਗੇਜ਼ਖ਼ਾਨ, ਜਲਾਲੁਦੀਨ ਮਨਕ ਬਰਨੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਪੁਜਾ ਤਾਂ ਅਲਤਮਸ਼ ਨੇ ਖੈਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸਮਝੀ ਕਿ ਉਹ ਚੰਗੇਜ਼ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਆਪਣੀ ਰਾਜਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖ ਸਕੇ । ਉਸ ਨੇ ਮਨਕ ਬਰਨੀ ਦੇ ਸਫ਼ੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਕੇ ਚੰਗੇਜ਼ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਅਲਤਮਸ਼ ਦੀ ਔਲਾਦ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸੇ ਨੀਤੀ ਤੇ ਅਮਲ ਕੀਤਾ । ਰਜ਼ੀਆ ਨੇ ਗਜ਼ਨੈਨ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਕਰਨਮ ਨਾਲ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਧੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਨਾਸਿਰੁਲਦੀਨ ਮਹਿਮਦ ਦੇ ਯੁੱਗ ਬਾਰੇ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਅਜਬ ਅਹਿਦੇ ਹਮ ਦਰ ਕਾਮਰਾਨੀ

ਬਹਰ ਖ਼ਾਨਾ ਨਸ਼ਾਤ-ਉ-ਸ਼ਾਦਮਾਨੀ

ਮੁਸਲਮਾਂ ਚੀਰਾ ਦਸਤ-ਉ-ਹਿੰਦਵਾਂ ਰਾਮ

ਨਦਾਨਿਸਤੋ ਕਸ ਅਜ ਜਿਨਸ-ਇ-ਮੁਗਲ ਨਾਮ

(ਅਜਬ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਪਾਸੇ ਸਫਲਤਾ ਹੀ ਸਫਲਤਾ ਸੀ। ਹਰ ਘਰ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਦਾ ਨਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ।)

ਨਾਸਿਰੁਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ੧੨੬੦ ਈ: ਵਿਚ (ਬਗਦਾਦ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਠੀਕ ੨ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ) ਹਲਾਕੂ ਦੇ ਸਫੀਰਾਂ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਬਗਦਾਦ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ ਜ਼ਖਮ ਅਜੇ ਹਰੇ ਸਨ। ਬਲਬਨ ਨੇ ਇਸ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਗਲ ਹਮਲਿਆ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਖ਼ਤਰੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਲਤਨਤ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦਾ ਫੈਲਾਓ ਤਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਆਮ ਹਾਲਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪੰਦਰਾਂ ਮੁਹੱਲੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਰਕੰਦ, ਕਾਸ਼ਗਰ, ਗੋਰ, ਖ਼ਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਵਸਾਇਆ। ਬਲਬਨ ਦੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਜ਼ਬਿਆ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖ਼ਿਲਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਕਈ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਮਲੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਤੱਕ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਪਰ ਸਲਤਨਤ ਨੇ ਬੜੀ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਲਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਤੋਂ ਜਿਹੜੀ ਹਲਚਲ ਮਚ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਭੱਜ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ-ਇ-ਇਲਾਹੀ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਝਲਕ ਖ਼ੈਰੂਲਮਜਲਿਸ ਅਤੇ ਸਿਯਰੁਲ ਔਲੀਆ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਅਲਾਉਦੀਨ ਖ਼ਿਲਜੀ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕਈ ਤੱਥਾਂ ਕਾਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਪਰਜਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਪਾਰੀ ਜਾਂ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਦੀ ਇਹ ਮਜ਼ਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮੁੱਲ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੈ ਲਵੇ। ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸੂਰਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਨਸੀਰੁਲਦੀਨ ਚਰਾਗ਼ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਇਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੋ ਦੋ ਲਿਥਾਸ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਤਨੀਆਂ ਸਸਤੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਵੱਡੀ ਦਾਅਵਤ ਵੀ ਦੋ ਤੋਂ ਚਾਰ ਤਿਨਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਲੰਗਰ ਸਨ ਜਿਥੇ ਮੁਫਤ ਖਾਣਾ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੂਫ਼ੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਵੀ ਇਸ ਸਸਤੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਖ਼ਤ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੌਕਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਉਸ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬਰਨੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੁਲ ਦਾ ਕੋਈ ਬੁਖਾਰਾ, ਸਮਰਕੰਦ, ਬਗਦਾਦ, ਮਿਸਰ, ਖਵਾਰਜਮ, ਦਮਿਸ਼ਕ, ਤਬਰੇਜ਼, ਰੋਮ ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲ ਸਕਦਾ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ "ਜ਼ਿਲਮ ਬਾਅਲ ਦੇਹਲੀ ਬੁਖਾਰਾ" ਯਾਨੀ ਇਲਮ ਬ-ਅਮਲ ਵਿਚ ਦਿਲੀ, ਬਖ਼ਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ। ਕਈ

ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਂ ਇਮਾਮ ਗਜ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਇਮਾਮ ਰਾਜ਼ੀ ਵਰਗੀ ਵਿਦਿਅਕ ਸ਼ਾਨ ਰਖਦੇ ਸਨ । ਇਸਲਾਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੁਰੇਡੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਦਵਾਨ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਬਣਨਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਮਾਣ ਸਮਝਦੇ ਸਨ । ਜਿਸ ਇਲਮੀ ਕ੍ਰਿਤਿ ਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮੁਹਰ ਲਾ ਦੇਂਦੇ, ਉਹ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਅਸਾਮੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ ਕਿ :

ਗਰੇਹੇ ਕਿ ਮੁਫਤੀ ਆਂ ਕਿਸ਼ਵਰ ਐਂਦ

ਅਜ਼ ਅਸਹਾਬ-ਇ-ਸ਼ਹਿਰ ਫਤਵਾ ਬਰੰਦ

(ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਮੁਫਤੀ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ (ਦਿੱਲੀ) ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਫਤਵਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ।

ਬਰਨੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ੪੬ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕਾਜ਼ੀ ਫ਼ਖ਼ਰੁਦੀਨ ਨਾਕਲਾ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ-ਇ-ਅਲਾਹੀ ਦੇ ਸਹਿ-ਪਾਠਕ ਸਨ । ਕਾਜ਼ੀ ਮਹੀਉਦੀਨ ਕਾਸ਼ਾਨੀ, ਮੌਲਾਨਾ ਸਮਸੁਦੀਨ ਯਾਹਯਾ ਅਤੇ ਮੌਲਾਨਾ ਵਜ਼ੀਹਉਦੀਨ ਪਾਇਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉਨਤੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਹਰ ਚੇਹ ਸਨਅਤ ਬ-ਹਮਾ ਆਲਮ ਅਸਤ

ਹਸਤ ਦਰ ਏਸ਼ਾਂ-ਉ-ਜ਼ਿਆਦਤ ਹਮ ਅਸਤ

(ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਉਦਯੋਗ ਹੈ ਇਹ ਸਾਰੇ ਉਸ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹਨ ਬਲਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ।)

ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਸਥਾਨਕ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ।

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਸ ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ-ਅਲਾਹੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਲਮ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ ਸੀ । ਅਲਾਉਦੀਨ ਖ਼ਿਲਜੀ ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਕਈ ਉਲੇਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਖ਼ਨਗਾਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਪਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਕਾਰਣ ਉਹ ਆਪ ਇਕ ਸੰਸਾਰ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਨਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਨਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਪਾਸ ਖ਼ਨਗਾਹ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੇ ਹਰ ਵਰਗ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ । ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸਤ ਤੋਂ ਅਲਗ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵਰਗ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਜਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੱਤਾ ਰਖਦਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ-ਅਲਾਹੀ ਜੋ ਸੁਲਤਾਨ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਸਨ, ਅਜਿਹਾ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਰਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ-ਸਲਤਨਤ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਸੱਫ਼ਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦਾ ਕਦੀ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ।

ਅਲਾਉਦੀਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੋਏ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖ਼ਿਲਜੀ ਵਰਗੀ

ਹਕੀਕਤ-ਪਸੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ-ਅਲਾਹੀ ਦੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਤੋਂ ਗ਼ਲਤ ਖਤਰੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੇ। ਮੁਬਾਰਕ ਖਿਲਜੀ ਅਤੇ ਗਿਆਸੁੱਦੀਨ ਤੁਗ਼ਲਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਡੱਪਣ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕੇ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋਏ। ਚਿਸ਼ਤੀਆ, ਸੁਹਰਾਵਰ —ਦੀਆ ਤੇ ਫਿਰਦੌਸੀਆ। ਸੁਹਰਾਵਰਦੀਆ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਅਸਰ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਸਿੰਧ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਰਿਹਾ। ਫਿਰਦੌਸੀਆ ਨੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਚਿਸ਼ਤੀਆ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋਏ। ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਦੱਖਣ, ਗੁਜਰਾਤ, ਮਾਲਵਾ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਅਸਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖਨਗਾਹਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਛਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਅਕ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਜਾਰੀ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਹਿਰ ਇਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। — ਇਹ ਸੀ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਮਸਨਦ-ਇ-ਇਰਸ਼ਾਦ' ਵਿਛਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਆਲਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਲਿਆ ਸੀ।

2. ਵੰਸ, ਜਨਮ ਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਦਾਦਾ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਅਲੀ ਤੇ ਨਾਨਾ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਅਰਬ ਬੁਖਾਰਾ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਤੇ ਬਰਬਾਦੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ-ਵੇਦਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਅਟਕਣ ਪਿਛੋਂ ਬਦਾਯੂੰ ਚਲੇ ਗਏ । ਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਹਰ ਦੋ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਸਾਹਿਬ-ਉ-ਬਰਾਦਰ ਯਕ ਦੀਗਰ ਬੂਦੰਦ ।" ਇਥੇ ਸ਼ਬਦ 'ਮਸਾਹਿਬ' ਨੇ 'ਬਰਾਦਰ' ਦਾ ਅਰਥ ਕੁਝ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ । 'ਮਸਾਹਿਬ' ਦਾ 'ਬਰਾਦਰ' ਦੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਆ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਪਰ 'ਬਰਾਦਰ' ਦਾ 'ਮਸਾਹਿਬ' ਬਣ ਜਾਣਾ ਕੁਝ ਬੇ-ਜੋੜ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੈ । ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਅੱਖੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਵੰਡਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਨੇੜੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ।

ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਅਰਬ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਧਨਵਾਨ ਵੀ । ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਗ਼ੁਲਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸਨ । ਕੁਝ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮਿਹਨਤ-ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਕੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਇਕ ਚੌਖੀ ਰਕਮ ਕਮਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ । ਕੁਝ ਗ਼ੁਲਾਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਮਾਏ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਜਦ ਬੁਖਾਰਾ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਗੜੇ ਅਤੇ ਝਗੜੇ ਫ਼ਸਾਦ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਘਟਾਵਾਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਪਸਰ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਮਾਲ-ਮਤਾ ਛੱਡ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ । ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਦਰੁਦੀਨ ਹਸਨ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਕਰਤਾ 'ਤਾਜ਼ੁਲਮਆਸਰ' ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਨੈਸ਼ਾ ਪੁਰ ਨੂੰ ਤਕਰੀਬਨ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਛੱਡਿਆ ਸੀ, ਕਿ :

ਜੁਦਾ ਸੁਦਮ ਜਅਜੀਜ਼ਾ ਜਵਾ ਸੁਦਮ ਬੇਤਾਬ

ਗ਼ਸਸਤਾ ਦਿਲ ਜ-ਨਸ਼ਾਪੁਰ-ਉ ਸੁਹਬਤ-ਇ-ਅਸਹਾਬ

ਚਸ਼ਮ-ਇ-ਆਬ-ਇ-ਚਨਾਂ ਸੁਦ ਅਜ ਵਦਾਹ ਸਾਰਾਂ

ਚੂੰ ਦਾਮਨ-ਇ-ਖੇਮਾ ਹਾ ਬਰੋਜ਼ ਬਾਰਾਂ

(ਪਿਆਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ, ਬੇਤਾਬ ਨੈਸ਼ਾਪੁਰ ਤੋਂ ਚਲਿਆ । ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਨੇ ਦਿਲ ਤੋੜ ਦਿਤਾ ਸੀ । ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਖ਼ੁਦਾ-ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਥਰੂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਗੇ ਜਿਵੇਂ ਬਰਸਾਤ ਵਿਚ ਤੰਬੂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਚੌਂਦਾ ਹੈ ।)

ਲਾਹੌਰ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੜਾਅ ਸੀ, ਪਰ ਬਦਾਯੂੰ ਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਾਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ । ਉਹ ਸਿਆਸੀ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਗੁਮਨਾਮੀ ਵਿਚ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ।

ਬਦਾਯੂੰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਮੌਲਾਨਾ ਰਜ਼ੀਉਦੀਨ ਸ਼ਾਨੀ ਕਰਤਾ 'ਮਸ਼ਾਰਕੁਲ ਅਨਵਾਰ' ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਇਕ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਬਗ਼ਦਾਦ ਤੇ ਬੁਖਾਰਾ ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸੀ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਉਠੇ ਸਨ। ਉਹ, ਬਦਾਯੂੰ ਉਤੇ ਤੁਰਕਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਦਸ ਵਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਪਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਬਦਾਯੂੰ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਦਿਅਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੌਲਾਨਾ ਵਰਗਾ ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦ ਬਗ਼ਦਾਦ, ਬੁਖਾਰਾ, ਨਖਸ਼ਬ, ਮਹਿਮਰਾ, ਗਜ਼ਨੀ, ਅਤੇ ਗੋਰ ਦੇ ਵਿਗੜੀ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲੇ ਇਨਸਾਨ ਬਦਾਯੂੰ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਵਿਦਿਅਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਵਲ ਖਿਚੇ ਗਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਦ ਲਗ ਗਏ।

ਬਦਾਯੂੰ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਆਇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਦ ੧੧੯੭-੯੮ ਈ. ਵਿਚ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਐਬਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਬਦਾਯੂੰ ਦੀ ਭੂਗੋਲਕ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਥੇ ਇਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਛਾਉਣੀ ਬਣਾਈ ਗਈ। ੧੨੦੫-੦੬ ਈ. ਵਿਚ ਜਦ ਸੁਲਤਾਨ ਸ਼ਹਾਬੁਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਗ਼ੌਰੀ ਨੇ ਖੋਬਰਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਬਦਾਯੂੰ ਦੀ ਫੌਜ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮਦਦ ਮਿਲੀ। ਅਲਤਮਸ਼ ਦੀ ਗਵਰਨਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਦਾਯੂੰ ਦੀ ਸ਼ਾਨ-ਸ਼ੌਕਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਗਵਰਨਰੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜ ਦੇ ਖਾਸ ਤੇ ਵੱਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਰਾਜਦੀਨ ਸੰਜਰ ਕਤਲੇ ਨੂੰ ਬਦਾਯੂੰ ਦੀ ਗਵਰਨਰੀ ਮਿਲਣ ਤੇ ਵਧਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਅਮੀਰਖੁਜਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ "ਬਦਾਯੂੰ ਦੀ ਗਵਰਨਰੀ ਤਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਚੀ ਸਥਿਤ ਹੈ।"

ਬਦਾਯੂੰ ਵਿਚ ਖ਼ਾਜਾ ਅਲੀ ਅਤੇ ਖ਼ਾਜਾ ਅਰਬ ਨੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪਰ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬੜੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੇ ਤੰਗੀ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਅਤਿ-ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਨਾ ਜ਼ਰਨੇ ਪੈਂਦੇ।

ਖ਼ਾਜਾ ਅਰਬ ਦਾ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਖ਼ਾਜਾ ਅਬਦੁਲਾ ਅਤੇ ਇਕ ਲੜਕੀ ਬੀਬੀ ਜੁਲੇਖਾ ਸਨ। ਖ਼ਾਜਾ ਅਲੀ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਖ਼ਾਜਾ ਅਹਿਮਦ ਸੀ।

ਬੀਬੀ ਜੁਲੇਖਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਖ਼ਾਜਾ ਅਹਿਮਦ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ੧੨੪੨ ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਘਰ ਉਹ ਲੜਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ*, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁਕਮਰਾਨੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਖ਼ਾਜਾ ਅਹਿਮਦ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਵਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ।

* ਕਿਸੇ ਸਮਕਾਲੀ ਆਦਿ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਸੰਨ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਸ਼ੇਖ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਫਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 'ਸਫ਼ਰ' ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਬੁੱਢਵਾਰ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਪੁਰਾਤਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁੱਢੀਆਂ ਜਨਾਨੀਆਂ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਅਦਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ >

ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦਾ ਅਜੇ ਬਚਪਨ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਬੀਬੀ ਜੁਲੇਖਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਵੇ। ਬੀਬੀ ਜੁਲੇਖਾ ਨੇ ਮਸਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਿਆ*। ਦਿਨ ਚੜਿਆ ਤਾਂ ਪਤੀ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਵਿਚ ਬੜਾ ਵਾਧਾ ਵੇਖਿਆ। ਥੋੜੇ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਆ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ 'ਹੱਕ' ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲੇ। ਬਦਾਯੂੰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਖਲਕਤ ਲਈ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣ ਗਿਆ।

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਬੀਅਤ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਵਾਜਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੋਚਾ ਧਾਰਮਿਕ ਜਜ਼ਬਾ ਸੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਬਰ, ਠਰੰਮਾ ਅਤੇ ਬੇਅੰਤ ਸਹਿਣ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਸੀ। ਬੁਰੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਸੂਲਾਂ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਇਰਾਦੇ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਦੀ ਲਗਨ, ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਬਰ ਤੇ ਸ਼ੁਕਰ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਭਵਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਇੱਟ ਬੀਬੀ ਜੁਲੇਖਾ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੇ ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਮਿੱਤ੍ਰਤਾ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਹਿਲ ਬਣਾ ਦਿਤਾ।

ਨਾਂ ਤੇ ਲਕਬ

ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਹੇਮਦ ਸੀ ਅਤੇ ਲਕਬ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ। ਮੌਲਾਨਾ ਕਮਾਲੁਦੀਨ ਜ਼ਾਹਿਦ ਦੇ 'ਆਗਿਆ ਪੱਤਰ' (ਇਜ਼ਾਜ਼ਤਨਾਮਾ) ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ * ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਸਿਯਰੁਲ-ਅੌਲੀਆ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਸਚਾਈ ਤੇ ਕਿੱਤੂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਦਰ-ਇ-ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਵਿਚ ਉਲੇਖ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਵਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸੁਣਿਆ ਹੈ।

> ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਨ ਕਦੇ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਪਰ ਦਿਨ ਤੇ ਮਹੀਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਸਿਯਰੁਲ-ਅੌਲੀਆ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਵਰ੍ਹਾ ੧੨੪੨ ਈ. ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਵਫ਼ਾਤ ੬੬੪ ਹਿ. ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਕੁਲ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਿਦਮਤ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਹਰ ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਾਣਾ ਹੋਇਆ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੇਖ ਅਜ਼ੋਧਨ ਪੁੱਜੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ੨੦ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੱਥ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਯੂ ੬੬੦-੬੭ ਹਿ. ਵਿਚ ੨੦ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ ੬੪੦-੪੧ ਹਿ./੧੨੪੨-੪੩ ਈ. ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਦੇ 'ਖਿਲਾਫਤ ਨਾਮਾ' ਵਿਚ ਇਹੀ ਨਾਂ ਦਰਜ ਹੈ। 'ਫਵਾਇਦੁਲ-ਫਵਾਦ', 'ਦੁਰ-ਇ-ਨਿਜ਼ਾਮੀ', 'ਖੈਰੂਲ ਮਜ਼ਾਲਿਸ' ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਨਾਂ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ 'ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ' ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ 'ਨਿਜ਼ਾਮੁਲ ਹੱਕ ਵਸਰੱਅ-ਵਦ-ਦੀਨ', ਕੋਈ 'ਨਿਜ਼ਾਮੁਲਹਕ ਵ ਅਸਰਹ-ਉਲਹੁਦਾ-ਵਦ-ਦੀਨ'। ਸਿਯਰੁਲ ਔਲੀਆ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸੁਲਤਾਨੁਲ ਮੁਜ਼ਾਇਬ' ਦੇ ਲਕਬ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿ 'ਔਲੀਆ' ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਕਦ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਲਫੂਜ਼, ਤਜਕਰੇ ਜਾਂ ਤਾਰੀਖ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਮੌਲਾਨਾ ਬੁਰਹਾਨੁਦੀਨ ਗਰੀਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਮਸਲਿਸ ਵਿਚ ਫਰਮਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਦਾ ਲਕਬ 'ਨਿਜ਼ਾਮੁਦ-ਦੀਨ' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਬਦਾਯੂੰ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਦਿਤੀ : 'ਮੌਲਾਨਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ !' ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਕੁਝ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਆਏ ਤਾਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ "ਅਸ-ਸਲਾਮੈ ਅਲੇਕਮ ਮੌਲਾਨਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਕਿਹਾ।" ਇਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਦੇ ਲਕਬ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ 'ਸਿਯਰੁਲ-ਔਲੀਆ' ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ 'ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਏ ਸਨ ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਲਕਬ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਚੁਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਲਕਬ ਨਾਲ ਸੱਦਦੇ ਸਨ। ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਤੇ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਸੁਦ ਸਲਕੇ ਫਕੀਰ ਅਜ ਤੋ ਮਨਜ਼ੂਮ

ਜਾਂਸਤ ਕਿ ਸੁਦ ਲਕਬ ਨਜ਼ਾਮਤ

(ਤੂੰ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ (ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੀ) ਲੜੀ ਨੂੰ ਪਰੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਤੇਰਾ ਲਕਬ ਨਿਜ਼ਾਮ ਹੋਇਆ ਹੈ।)

"ਮਹਿਬੂਬ-ਇ-ਅਲਾਹੀ" ਦਾ ਲਕਬ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਵਜੋਂ, ਇਸ ਹਦੀਸ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ :

ਅਲਖਲਕ ਅਯਾਲ ਔਲਾ ਹੁਬ-ਬੁਲ ਖਲਕ

ਇਲੱਲਾਹ ਮਨ ਅਹਸਨ ਨੁਲਇਆਲਾ

(ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮਖਲੂਕ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਿਆਰਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੀ ਮਖਲੂਕ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਲਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ)

ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਲਕਬ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਬਜਿਨ ਉਨਿਸ ਰਾਨਦ ਪਾਦਸ਼ਾਹੀ

ਨਿਜ਼ਾਮੁਦ-ਦੀਨ ਮਹਿਬੂਬ-ਇ-ਅਲਾਹੀ

(ਜਿੰਨਾ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੇਹਾਂ ਤੇ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦ-ਦੀਨ ਮਹਿਬੂਬ-ਇ-ਅਲਾਹੀ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।)

ਤਾਰੀਖ ਵਿਚ 'ਨਿਜ਼ਾਮੀ' ਨਿਸਬਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ—

‘ਮਤਲਾ-ਅਲ-ਅਨਵਾਰ’ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਮਫਤਖਰ ਅਜ਼ ਵੇ ਬਗ਼ੁਲਾਮੀ ਮਨਮ

ਖ਼ਾਜਾ ਨਿਜ਼ਾਮਸਤ ਵਾ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਮਨਮ

(ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਾਜਾ ਨਿਜ਼ਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਹਾਂ।)

ਬਦਾਯੂੰ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

ਘਰ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਚੰਗੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੀਬੀ ਜ਼ੁਲਖਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਪੁਤਰ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਵਲ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ। ਬਦਾਯੂੰ ਦੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦੋ ਨਾਉਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ : ਸ਼ਾਦੀ ਮੁਕਰੀ ਅਤੇ ਮੌਲਾਨਾ ਅਲਾਉਦੀਨ ਅਸੂਲੀ।

ਦੋਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅਦੁੱਤੀ ਅਤੇ ਅਸਧਾਰਨ ਸਨ। ਸ਼ਾਦੀ ਮੁਕਰੀ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਦੇ ਦਾਸ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਕ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ‘ਖ਼ਾਜਗੀ ਮੁਕਰੀ’ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ‘ਪਾਰਾ’ ਪੜ੍ਹਾ ਦਿਤਾ, ਉਸ ਨੇ ਕਦੀ ਨਾ ਕਦੀ ਪੂਰਾ ਕੁਰਾਨ ਕੰਠ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ‘ਪਾਰਾ’ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸੇ ਦੀ ਬਰਕਤ ਸੀ ਕਿ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਕੁਰਾਨ ਮਜ਼ੀਦ ਕੰਠ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੌਲਾਨਾ ਅਲਾਉਦੀਨ ਅਸੂਲੀ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੀ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਪਰ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਵਰਗਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਮਿਲਦਾ। ਭੁੱਖ-ਤਰੇਹ ਨਾਲ ਗ਼ਲਾ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਸਵੈਮਾਣ ਦਾ ਪਹਾੜ ਬਣੇ ਬੰਨ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੋਈ ਭੇਟ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਵਰਤਮਾਨ ਲੋੜ ਤਕ ਹੀ ਕਰਦੇ। ਇੰਝ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਗ਼ਰੀਬੀ ਕਾਰਣ ਖਲ ਤੇ ਨ-ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਦੀ ਨੰਬਤ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਸ਼ੇਖ ਨਸੀਰੁਦੀਨ ਚਿਰਾਗ਼ ਦਿਹਲੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਨਾਈ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਗੜੀ ਉਤਾਰੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਖਲ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਨਿਕਲੇ। ਨਾਈ ਨੇ ਮੌਲਾਨਾ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬਦਾਯੂੰ ਦੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰ ਤਿਨਕੇ, ਕੁਝ ਮਣ ਕਣਕ ਅਤੇ ਘਿਉ ਭੇਜ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਮੌਲਾਨਾ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਉਪਰ ਮੌਲਾਨਾ ਅਸੂਲੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਉਹ ਕਈ ਹਦੀਸਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬਰ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨੀ-ਮਾਣ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਸਨ। ਮੌਲਾਨਾ ਅਸੂਲੀ ਦਾ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਈ ਕਿਤਾਬ ਆਪ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਕਦੀ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਕੋਲੋਂ ਪੜ੍ਹਵਾ ਕੇ ਸੁਣਦੇ, ਲਿਖਤ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਵੀ ਕਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ।

ਮੌਲਾਨਾ ਅਸੂਲੀ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਆਪਾ-ਮਾਰੂ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਚੰਗੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਮੁਢਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬੇਮਤਲਬ ਫਿਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਮਕਾਨ ਦੀ ਦਹਿਲੀਜ ਤੇ ਪੁੱਜੇ। ਇਥੇ ਸ਼ੇਖ ਜਲਾਲੁਦੀਨ ਤਬਰੇਜ਼ੀ ਖਲੀਫਾ ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਹਾਬੁਦੀਨ

ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਤਬਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪਈ ਅਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਛੁਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖੀਆਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਆਪਣਾ ਚੌਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਵਿਅਰਥ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਮੌਲਾਨਾ ਅਸੂਲੀ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਮਿਹਨਤ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲਗੀ।

ਜਦ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ 'ਕਟੂਰੀ' ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਤਾਂ ਮੌਲਾਨਾ ਅਸੂਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ 'ਦਸਤਾਰ-ਇ-ਫ਼ਜ਼ੀਲਤ' ਬਨਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਦਸਤਾਰ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ, ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ। "ਤੂੰ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰ, ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।" ਮਾਂ ਨੇ ਰੁੱਖਰੀਦੀ ਅਤੇ ਪੈਂਜੇ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ ਪਿੰਜਵਾਈ, ਫਿਰ ਅੱਧੀ ਆਪ ਤੇ ਅੱਧੀ ਗੋਲੀ ਤੋਂ ਕਤਵਾਈ। ਫਿਰ ਗੁਵਾਂਢ ਵਸਦੇ ਇਕ ਜੁਲਾਹੇ ਨੂੰ ਸੂਤ ਦਿਤਾ ਤੇ ਜਲਦੀ ਪਗੜੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੱਪੜਾ ਬਣ ਕੇ ਚੋ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਵਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ। ਕੋਵਲ ਧੋ ਕੇ ਦਿਤਾ। ਮਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਸਤਾਰ ਨਾਲ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਵੀ ਰਖ ਦਿਤੇ ਤਾਂ ਜੋ ਖਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਖਰੀਦ ਕੇ ਵੰਡੀ ਜਾ ਸਕੇ, ਅਤੇ ਮੌਲਾਨਾ ਅਸੂਲੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭੇਜੀਆਂ। ਮੌਲਾਨਾ ਨੇ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਆਪ ਪਾ ਕੇ ਖਾਣੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਅਲੀ ਮੌਲੂ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੇ ਬਦਾਯੂੰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਨ, ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਅਲੀ ਮੌਲੂ ਵੀ ਸ਼ੇਖ ਜਲਾਲੁਦੀਨ ਤਬਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਕੁੰਦਨ ਬਨਾਣ ਵਾਲੀ ਨਜ਼ਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਅਹੀਦ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਦਹੀ ਦਾ ਮਟਕਾ ਸਿਰ ਤੇ ਚੁਕੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਤਬਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪਈ ਤਾਂ ਅਲੀ ਮੌਲੂ ਆਪਣਾ ਪੁਰਾਣਾ ਜੀਵਨ ਛੱਡ ਕੇ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਲੜ-ਲਗ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਬਦਾਯੂੰ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਰਧਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਏ।

ਦਸਤਾਰ ਦਾ ਇਕ ਸਿਰਾ ਮੌਲਾਨਾ ਅਸੂਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਤੇ ਚੂਜਾ ਅਲੀ ਮੌਲੂ ਨੂੰ ਦਿਤਾ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਦਸਤਾਰ ਬੰਨੀ। ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਪਿਆਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਸਰਧਾ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਚਹਿ ਪਏ। ਅਲੀ ਮੌਲੂ ਇਹ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪ ਸੁਹਾਰੇ ਬੋਲ ਉਠੇ, "ਅਰੇ ਮੌਲਾਨਾ! ਇਹ ਬੱਦਾ ਹੋਸੀ।" (ਮੌਲਾਨਾ! ਇਹ ਵੱਡਾ ਹੋਵੇਗਾ)। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਸ ਕਾਰਣ? ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਭਵਿੱਖ-ਬਾਣੀ ਕੀਤੀ: "ਜੇ ਮੰਡਾ ਬਾਧੇ ਸ਼ ਪਾਇਨ ਪਸਰੇ ਅਰਥਾਤ ਜੇ ਦਸਤਾਰ ਮਿਹ ਤੇ ਰਖਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ! ਦੂਜੇ ਇਸ ਦੀ ਪਗੜੀ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਮ ਦੀ ਮਿਲਾਵਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਅੱਲੀਆ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਲਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਆਪਾਵਾਰਨ ਦਾ ਫਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਮੌਲਾਨਾ ਅਸੂਲੀ ਫਿਕਾ ਅਤੇ ਹਦੀਸ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਸੂਫੀਵਾਦ ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਰੀਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ

ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਹੋ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਬਜ਼ਰਗ ਹੁੰਦੇ ।

ਬਦਾਯੂੰ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦਾ ਜੀਵਨ

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਬਦਾਯੂੰ ਨਾਲ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਸੀ । ਜਦ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਮਜਲਸਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਜਿਵੇਂ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਚਰਾਗ ਜਗਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਉਥੋਂ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ । ਵਿਦਵਾਨ, ਔਲੀਆ, ਕੌਤਵਾਲ, ਬਾਗ਼, ਫਲ-ਫੁਲ, ਤਲਾ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਖ਼ਾਜਾ ਅਹਿਮਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਮਸਲੇ ਪੁੱਛ ਰਹੇ ਸਨ । ਜਿਥੇ ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਿ 'ਮੂਏ-ਤਾਬ' ਆਪਣੀ ਕਾਲੀ ਰੰਗਤ ਵਿਚ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਅਤੇ ਖਲਕਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਲੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਜਿਥੇ ਖ਼ਾਜਾ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਕੌਤਵਾਲ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦੀ ਆਉ-ਭਗਤ ਅਤੇ ਖਾਤਰ ਵਿਚ ਵਿਅਸਥ ਹੈ । ਇਹ ਅਤੇ ਅਜੇਹੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਗੜ-ਪਿਛੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਭੁਲੇ-ਵਿਸਰੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਵਿਅਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਬਦਾਯੂੰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਸੀ । ਉਹ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਦੇ ਅਤੇ ਕਦੀ ਮਹਿਮਾਨ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਖਾਣਾ ਨਾ ਖਾਂਦੇ ਸਨ । ਕਾਜ਼ੀ ਕਮਾਲੁਦੀਨ ਜ਼ਾਅਫਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਜਲਾਲੁਦੀਨ ਤਬਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਜਦ ਇਹ ਫਰਮਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਨਿਮਾਜ਼ ਅਦਾ ਕਰਨੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਮਨ ਨੇ ਇਸ ਕਹੇ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ । ਉਹ ਮੌਲਾਨਾ ਸਰਾਜੁਦੀਨ ਤਰਮਸ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਖ਼ਾਬ ਬਿਆਨ ਫਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮੱਕਾ-ਸਰੀਫ਼ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਰਦੇ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਹਰ ਭੇਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਮੁਰਦੇ ਲਿਆ ਕੇ ਇਥੇ ਦਫ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੱਕਾ-ਸਰੀਫ਼ ਵਿਚ ਨੌਕ ਅਮਲਾਂ ਕਾਰਣ ਪੁਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਬਦਾਯੂੰ ਦੇ ਜਿਤਨੇ ਕਿੱਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਫਾਵਾਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਬਦਾਯੂੰ ਵਿਚ ਰਖੀ ਗਈ ਸੀ । ਮਾਂ ਨੇ ਸੀਰਤ ਬਣਾਈ, ਮੌਲਾਨਾ ਅਸੂਲੀ ਨੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਿਆ । ਬਦਾਯੂੰ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੇ ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਿਹੜੀ ਉਮਰ ਭਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਚਾਨਣ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ । ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ 40 ਵਰ੍ਹੇ ਬਤੀਤ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਬਦਾਯੂੰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਲਫੂਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਇਆ ਹੈ । ਹੱਦ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਧਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਬਦਾਯੂੰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ ।

ਇੰਝ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਦਾਯੂੰ ਵਿਚ ਉਹ ਕੇਵਲ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਂਝੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ ਬਲਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਬਜ਼ਰਗ ਅਜੇਹਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤੀ

ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਮਾਂ ਜਿਹੜੀ ਹੋਸਲੇ ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਦਾ ਥੰਮ੍ਹ ਅਤੇ ਤਪ, ਤਿਆਗ ਤੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਨ, ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਪੁੱਤਰ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਫਕਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਵਡੱਪਣ ਉਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਵਿਦਿਆ ਨਾਲ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਜਦ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਸਮਕਾਲੀ-ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੀ ਦਿੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

3. ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਅਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਜੀਵਨ

ਸ਼ਾਇਦ ਸੁਲਤਾਨ ਨਾਸਿਰੁਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ (੧੨੪੬-੧੬੪੬) ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੇ ਭੈਣ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਇਕ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਦਿਅਕ-ਕੇਂਦਰ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ, ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਤੋਂ ਸੈਂਕੜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਵਸ ਗਏ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ-ਪਰਬੰਧਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਝੁਕਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹਿਸ ਤੇ ਵਾਦ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਇਹ ਕੰਮ ਬੜੀ ਪਾਬੰਦੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਨੇ ਮਦਰਸਾ ਨਿਜ਼ਾਮੀਆ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਮਹਾ ਦਰ ਨਿਜ਼ਾਮੀਆ ਅਦਗਰ ਖੁਦ

ਸ਼ਬ-ਉ-ਰੋਜ਼ ਤਲਕੀਨ-ਉ-ਤਕਰਾਰ ਬਦ

(ਮੈਂ ਮਦਰਸਾ ਨਿਜ਼ਾਮੀਆ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਉਥੇ ਰਾਤ ਦਿਨ ਤਲਕੀਨ ਅਤੇ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ)

ਇਹੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਛਾਪ ਛੱਡੀ ਕਿ ਉਹ 'ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਬੱਹਾਸ' ਅਤੇ 'ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਮਹਿਫਲ ਸ਼ਿਕਨ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਆਪਣੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਵਕਤਕ ਸਿਫਤਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੀ ਕੰਮ ਪਿਆ। ਉਹ ਉਮਰ ਭਰ ਬਹਿਸਾਂ ਤੋਂ ਬਚਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਸੂਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਜ਼ਬਾਨੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਇਹ ਸਨ -

੧. ਖੁਜਾ ਸਮਸੁੱਦੀਨ (ਸਮਸੁਲ ਮਲਿਕ)

੨. ਮੋਲਾਨਾ ਅਮੀਨੁੱਦੀਨ ਮੁਹੱਦਸ

੩. ਮੋਲਾਨਾ ਕਮਾਲੁੱਦੀਨ ਜ਼ਾਹਿਦ

ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਹੋਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਦਾ ਕੋਈ ਅਵਸਰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਉਸਤਾਦ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦਸਿਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਤਨੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਏ ਕਿ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਇਸ ਉਸਤਾਦ ਦੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕਾਜ਼ੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਜ਼ੀ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਾ ਕੇ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਅਲ-ਹਮਦੁਲਿੱਲਾ (ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ) ਵਰ੍ਹਿਆ ਬੱਧੀ ਮੈਂ ਇਸ ਪਦਵੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅਜ ਖੁੱਦਾ ਨੇ ਇਹ ਰੁਤਬਾ ਤੈਨੂੰ ਅਤਾ ਫਰਮਾਇਆ।" ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕਾਜ਼ੀ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਣ ਤੇ ਇਤਨੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਲਾਮ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਵੇਗਾ? ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਛੱਡ ਦਿਤਾ।

ਸਮਸੁਲ ਮਲਿਕ ਸਸਤੋਫੀ-ਮੁਸਾਲਿਕ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਨਾਗਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਹੱਸ ਕੇ ਪੁੱਛਦੇ, 'ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਕੀ ਫਿਰ ਉਹੀ ਕਰਾਂ।' ਪਰ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦੇਂਦੇ ਅਤੇ ਜੇ ਕਦੀ ਉਹ ਨਾਗਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ੇਅਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ:—

ਆਖਿਰ ਕਮ ਅਜ਼ਾਂ ਕਿ ਗਾਹ ਗਾਹੇ

ਆਈ ਓ ਬੈਰ ਮਾਕਨੀ ਨਿਗਾਹੇ

(ਕਦੀ ਕਦੀ ਸਾਡੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਆਮਣੇ-ਸਾਮੁਣੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।)

ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਨਾਲ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਤਾਦ ਦੀਆਂ ਦੂਰ-ਦਰਸ਼ੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਝੱਲਕ ਵੇਖ ਲਈ ਸੀ। ਮੋਲਾਨਾ ਸਮਸੁਲ ਮਲਿਕ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਿਬ ਕਾਇਲ ਸਨ ਪਰ ਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਦਾਨੀ ਅਤੇ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿਲੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੁੱਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਖ਼ਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਕ ਮੁਸੀਬਤ ਆ ਪਈ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੰਨ-ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਜ਼ਬਤੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਅਹਿਲਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਧੰਨ-ਦੌਲਤ ਦਾ ਖੁਸ਼ਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਸਹਿ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਬੜੇ ਬੇਚੈਨ ਲਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਉਸਤਾਦ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਸੀਅਤ ਤਾਂ ਨਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਬੜੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੁਨੀਆਵੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖੁਦਾ ਅਤੇ ਬੰਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪਰਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇਹੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸਮਤ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰੋ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਨਾ ਮਨਾਉ। ਮੋਲਾਨਾ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਜਦ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋਣ ਲਗੇ ਤਾਂ ਫਰਮਾਇਆ—

ਤੂੰ ਇਹੀ ਖਿਆਲ ਰੱਖੀਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਇਹ ਮਾਲ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵਾਪਿਸ ਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਵਿਛੜੇ ਦਾ ਦੁੱਖ ਨਾ ਹੋਵੇ ।

ਦੁਰ-ਇ-ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਵਿਚ ਮੌਲਾਨਾ ਅਮੀਨੁੱਦਦੀਨ ਮਹੱਦਸ ਦਾ ਨਾਂ ਆਇਆ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਵਰਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ-ਅਲਾਹੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਮਤਾਜ਼ ਉਸਤਾਦ, ਇਲਮ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਅਹਿਮਦ ਮੁਹੰਮਦ-ਉਲ-ਮਾਰੀਕਲੀ ਸਨ । ਜਿਹੜੇ ਮੌਲਾਨਾ ਕਮਾਲੁੱਦੀਨ ਜਾਹਿਦ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ । ਮਾਰੀਕਲਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਟੇਕਸਲਾ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ੧੬ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਦੋ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਦੌਰਾ ਹੈ । ਮੌਲਾਨਾ ਦਾ ਵਤਨ ਉਹੀ ਸੀ । ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤਪ-ਤਿਆਗ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸੀ । ਬਲਬਨ ਨੇ ਸਾਹੀ ਇਮਾਮ ਦੀ ਪਦਵੀ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਫਰਮਾਇਆ, "ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਨਮਾਜ਼ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਕੀ ਹੈ ? ਕੀ ਸੁਲਤਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਲੈ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ?" ਬਲਬਨ ਇਹ ਉਤਰ ਸੁਣ ਕੇ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੌਲਾਨਾ ਤੋਂ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ ।

ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਇਕ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਅਬੂਬਕਰ ਅਲਤਲਵਾਸੀ ਦੀ ਮਸੀਤ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ ਮੌਲਾਨਾ ਜਾਹਿਦ ਦਰਸ ਹਦੀਸ ਦੇਂਦੇ ਸਨ । ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਸ਼ਾਰਕੁਲ ਅਨਵਾਰ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ । ਖੁਸ਼-ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮੀਰ ਖੁਰਦ ਨੇ ਸਯੀਰੁਲ-ਔਲੀਆ ਵਿਚ ਉਹ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤਨਾਮਾ ਨਕਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਮੌਲਾਨਾ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਇਸ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ੬੭੯ ਹਿ: ਮੁਤਾਬਿਕ ੧੨੮੦ ਈ. ਹੈ । ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਏ ਕਿ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਨਦ (ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ) ਮਿਲੀ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਉਮਰ ੩੯-੪੦ ਸਾਲ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਨਾਲ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਚੁਕੇ ਸਨ । ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ 'ਇਜ਼ਾਜ਼ਤਨਾਮਾ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

"ਇਲਮ ਵਿਚ ਉਹ (ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ) ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਗੁਣਵਾਨ ਹੈ ..... ਅਤੇ ਇਲਮ ਦੇ ਸਰਤਬੇ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਦੀ ਬ-ਮੌਕਾ ਗੁਫਤਗੂ ਅਤੇ ਕਦਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸ਼ੇਖਾਂ ਵਿਚ ਸਰਵਪ੍ਰਿਯ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਨੇਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਨਜ਼ੂਰ-ਇ-ਨਜ਼ਰ ਹੈ ।"

ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੇ ਇਲਮ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਸਰ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦੇ ਦਿਲ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਉੱਤੇ ਪਿਆ, ਉਹ ਬਦਾਯੂੰ ਦੇ ਮੌਲਾਨਾ ਅਲਾਉੱਦੀਨ ਅਸੂਲੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੌਲਾਨਾ ਕਮਾਲੁੱਦੀਨ ਜਾਹਿਦ ਹੀ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਵੀ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਸੰਦ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ :

(੧) ਫਕੀਰੀ ਤੇ ਸੰਤੋਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ, (੨) ਇਲਮ ਬ-ਅਮਲ ਅਤੇ (੩) ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਨਿਰਮਾਨਤਾ ।

ਮਕਾਨ ਦੀ ਭਾਲ

ਇਸ ਅੰਤਰਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ

ਕਠਿਨਾਈ ਪੇਸ਼ ਆਈ ਉਹ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਉਪਰੰਤ ਮਕਾਨ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਜਗ੍ਹਾ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਣ ਲਗੇ ਸਨ। ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਉਹ ਰਹੇ ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

੧. ਸਰਾਏ ਮੀਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰਾਏ ਨਮਕ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੇ ਭੈਣ ਨੂੰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਸਰਾਏ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਬਾਰ-ਗਾਹ ਕਵਾਸ ਵਿਚ ਕਿਆਮ ਕੀਤਾ।
੨. ਸਰਾਏ ਨਮਕ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਨਾਨਾ ਰਾਵਤ ਅਰਜ਼ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ। ਇਹ ਮਕਾਨ ਕਿਲ੍ਹਾ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ।
੩. ਛੱਪਰਦਾਰ ਦੀ ਮਸਜਦ ਵਿਚ ਸਰਾਜ ਬਕਾਲ ਦੇ ਘਰ ਅੱਗੇ।
੪. ਸਾਅਦ ਕਾਗਜ਼ੀ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ
੫. ਸਰਾਏ ਰਕਾਬਦਾਰ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ
੬. ਸ਼ਾਦੀ ਗੁਲਾਬੀ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ
੭. ਸਮਸੁੱਦੀਨ ਸਰਬਦਾਰ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ

ਅੰਤ ਵਿਚ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਜਾ ਰਹਿਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਬਸਨਾਲਾ ਗਏ। ਇਹ ਪਹਾੜ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਉਥੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਕੋਈ ਮਕਾਨ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗਿਰਵੀ। ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਮੁੜ ਗਏ। ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਗ਼ ਜਮਰਤ ਵਿਚ, ਜਿਹੜਾ ਹੋਜ਼-ਰਾਣੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ, ਇਥਾਦਤ ਵਿਚ ਮਸਰੂਫ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਅਲ੍ਹਾ ਨਾਲ ਬਿਰਤੀ ਜੋੜੀ ਸੀ ਕਿ ਜਿਥੋਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਵੇਗਾ ਉਥੇ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਗਿਆਸਪੁਰ ਜਾਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਹੋਈ, ਪਰ ਉਹ ਗਿਆਸਪੁਰ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਇਕ ਦੋਸਤ ਨਕੀਬ ਨੀਸ਼ਾਪੁਰੀ ਤੋਂ ਇਸ ਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਜੇ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਗਿਆਸਪੁਰ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਗ਼ੈਬੀ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਤਾ ਮਿਲੀ। ਦੁੰਡੇ-ਦੁੰਡੇ ਗਿਆਸਪੁਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਹ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਲਾਂ ਬੱਧੀ ਇਕ ਮਕਾਨ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਮਕਾਨ ਅਤੇ ਇਕ ਗਲੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਥੱਕ ਚੁਕਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ ਜਿਥੋਂ ਫਿਰ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਾ ਪਈ। ਪਰ ਗਿਆਸਪੁਰ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਗੁੰਮਨਾਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦ ਕੇਕਬਾਦ ਨੇ ਕੋਲੋਂ-ਕੋਹਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲ ਤਾਮੀਰ ਕਰਵਾਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਗਿਆਸਪੁਰ ਵਿਚ ਵੀ ਭੀੜ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਕ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਬਿਹਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਖ਼ਿਜ਼ਰਪਾਰਾ ਦੋਸ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲੈਣ ਪਰ ਉਥੋਂ ਆਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਜਦ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹਨ ਤਾਂ ਉਥੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ।

ਇੰਝ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਰਸ਼ਾਦ ਤੇ ਤਰਬੀਅਤ ਦੀਆਂ ਪੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮ੍ਹੇ-ਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ

ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘੇ ਜਿਥੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਛੱਪਰ ਸਨ। ਦਿਲ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਆਇਆ ਕਿ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਛੱਪਰ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ।

ਅਜੇ ਪੱਕੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਬਾਰੇ ਦਿਮਾਗੀ-ਇਕਸੁਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਅਜਨਬੀ ਆਇਆ ਅਤੇ ਤੱਕਦੇ ਹੀ ਇਹ ਸ਼ੇਅਰ ਪੜ੍ਹਿਆ :

ਅੰ ਰੋਜ਼ ਕਿ ਮਹ ਸੁਦੀ ਨਮੀ ਦਾ ਨਿਮਤੀ

ਕਾਂ ਗਸਤ ਨਮਾ-ਇ-ਆਲਮ-ਇ-ਖੁਾਹੀ ਸੁਦ

ਇਮਰੋਜ਼ ਕਿ ਜੁਲਾਫਤ ਦਿਲ-ਇ-ਖਲਕ-ਇ-ਬਰ ਬੁਦ

ਦਰ ਗੋਸ਼ਾ ਨਸ਼ਿਤਨਤ ਨਮੀਦਾਰਦ ਸੂਦ

(ਯਾਨੀ ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੂੰ ਨਵਾਂ ਚੰਦ ਬਣ ਕੇ ਉਭਰਿਆ ਸੀ, ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੇਰੇ ਵੱਲ ਉਠਣਗੀਆਂ। ਅੱਜ ਜਦ ਤੇਰੀ ਜੁਲਾਫ ਨੇ ਖਲਕਤ ਦਾ ਦਿਲ ਮੋਹ ਲਿਆ ਹੈ, ਨੁੱਕਰ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ?)

ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕੱਲ੍ਹ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਹਜ਼ੂਰ ਨਬੀ ਸਲਾ-ਅਲੇਹ-ਉ-ਸਲਮ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਸਰਮਿੰਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਤਾਕਤ ਤੇ ਹੌਸਲਾ ਇਸ ਤੱਥ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਖਲਕਤ ਦੇ ਹਜ਼ੂਮ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੱਲ੍ਹਾ-ਤਾਅਲਾ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਮਸ਼ਗੂਲ ਰਵੇਂ - ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਸ਼ਵਰਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਗ਼ੋਬੀ ਬਾਣੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਖੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ - ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਹੋਵੇ ਇਸ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਆਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਿਆਸਪੁਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨ-ਦੋਸਤੀ ਅਤੇ ਖੁਦਾ ਤਰਸੀ ਦਾ ਰਾਹ ਵਿਖਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਫ਼ਕਰ ਤੇ ਫ਼ਾਕਾ

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਕਿਆਸ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਵਾਸਤੇ ਬੜੇ ਸਥਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਆਮਦਨੀ ਨਾ ਹੋਣ ਬਰਾਬਰ, ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਮਾਂ ਅਤੇ ਭੈਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਹਾਲ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਬੜੀ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਇਕ ਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਇਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਜੇਤਲ ਦੇ ਮਣ ਭਰ ਖਰਬੂਜ਼ੇ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਪਰ ਕਈ ਫ਼ਸਲਾਂ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਫਾੜੀ ਵੀ ਖਾਣ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲਦੀ। ਇਕ ਜੇਤਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸੌ ਰੋਟੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਜੇਤਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਮਾਂ ਭੈਣ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪ ਇਸ ਫ਼ਕਰੀ-ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਮਦਰਸੇ ਤੋਂ ਜਦ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਫਰਮਾਉਂਦੇ :

‘ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਖੁਦਾ ਤੇ ਮਹਿਮਾਨ ਹਾਂ।’

ਬਾਅਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸਵੇਰੇ ਤੋਂ ਰਾਤ ਤੱਕ ਭੋਟਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤੋਹਫ਼ਿਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟੁਟਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੁੱਢਲੀ ਹਾਲਤ ਦਾ

ਖਿਆਲ ਕਰਕੇ ਇਕ ਰੂਹਾਨੀ ਲੱਜਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬੀਤੇ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ 'ਖੁਦਾ ਦਾ ਮਹਿਮਾਨ' ਹੋਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ਖਬਰੀ ਦੇਂਦੀ ਸੀ।

ਜਿਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਉਹ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਮੰਦਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਇਕ ਵਾਰ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਖਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਫਿਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਖਿਚੜੀ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਲਿਆਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਫਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਸਵਾਦ ਉਸ ਰਾਤ ਖਿਚੜੀ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਉਹ ਫਿਰ ਕਦੀ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਿਨ ਝੋਲਾ ਵੀ ਮਕਾਨ ਤੇ ਲਟਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਚਾਹੁੰਦਾ ਉਸ ਵਿਚ ਖਾਣ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਪਾ ਜਾਂਦਾ। ਅਫ਼ਤਾਰ ਤੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਟੁਕੜੇ ਕੱਢ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹੀ ਸਭ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਜਦ ਇਲਾਹੀ-ਸ਼ਿਖਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁਆਮਲਾ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸਹੂਲਤ ਕਿਥੇ ਨਸੀਬ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਝੋਲੇ 'ਚੋਂ ਸੁੱਕੇ ਟੁਕੜੇ ਕੱਢ ਕੇ ਦਸਤਰ-ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਰਖੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਅਫ਼ਤਾਰ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਉਧਰ ਆ ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ ਇਹ ਸਮਝ ਕੇ ਕਿ ਇਹ ਬਚੇ ਹੋਏ ਟੁਕੜੇ ਹਨ, ਸੱਭ ਨੂੰ ਸਮੇਟ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਮੁਸਕਰਾ ਪਏ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਅਜੇ ਸਾਡੇ ਕੰਮ 'ਚ ਕੁਝ ਕਮੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਭੁੱਖਾ ਰਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।"

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਫ਼ਕਰ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀ ਲੱਜਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਅਨਾਜ ਘਰ 'ਚ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਫ਼ਾਕੇ ਦੀ ਨੌਬਤ ਨਾ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਗਦੇ ਕਿ ਕਿਸ ਦਿਨ ਅਨਾਜ ਖਤਮ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਕਹਿਣਗੇ ਕਿ ਅੱਜ ਖੁਦਾ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਹਾਂ।

ਬਜ਼ੁਰਗਵਾਰ ਮਾਂ

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਕਰ ਤੇ ਫ਼ਾਕਾ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਭੋਟਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਬ-ਦਿਸ਼ਟੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਝਲਕ ਵੇਖ ਲਈ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਵੇਖ ਕੇ ਫਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ :

"ਨਿਜ਼ਾਮ ! ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਵਿਚ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਤੇ ਨੇਕ-ਬਖ਼ਤੀ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਤੱਕਦੀ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਬੜਾ ਇਕਬਾਲੀ ਤੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇਗਾ।"

ਕਈ ਵਾਰੀ ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ, ਕਦ ਹੋਣਗੀਆਂ ? ਉੱਤਰ ਮਿਲਦਾ

"ਘਬਰਾਉ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਗੀਆਂ ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦ ਮੈਂ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕਰ ਜਾਵਾਂਗੀ।"

ਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇੰਝ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਬੜੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਜਦ ਕੋਈ ਮਸਲਾ ਹੁੰਦਾ ਅੱਲ੍ਹਾ ਵਲ ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਗੋਲੀ ਭੱਜ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਲਈ ਦੁਆ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਗੋਲੀ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਏਗੀ ਮੈਂ ਸਿਰ ਤੇ ਦੁਪੱਟਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਾਂਗੀ। ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਉਹ ਗੋਲੀ ਮੁੜ ਆਈ।

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਦੁਆ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਰਖਦੇ ਸਨ । ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਦ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੁਆ ਕਰਵਾਈ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਉਹ ਖੁਹਿਸ਼ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਸ਼ੇਖ ਮਜ਼ਾਰ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਦੁਆ ਮੰਗਦੇ ਸਨ । ਜਦ ਮੁਬਾਰਕ ਖਿਲਜੀ ਦੇ ਵਰਤਾਉ ਤੋਂ ਦਿਲ ਤੰਗ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਤੇ ਦੁਆ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇ ਮੁਆਮਲਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਇਧਰ ਨਹੀਂ ਆਵਾਂਗਾ ।

ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਆਖਿਰ ਦੀ ਚੰਦ-ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ ਸੀ । ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਨਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਮੁਬਾਰਕਬਾਦ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮਾਂ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ : "ਨਿਜ਼ਾਮ ! ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਕਿਸ ਦੇ ਪੰਰਾਂ 'ਚ ਸਿਰ ਰੱਖੇਂਗਾ ਅਤੇ ਕਿਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਵਧਾਈ ਦੇਵੇਂਗਾ । ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ੇਖ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਏ । ਫਿਰ ਬੜੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ : 'ਮਾਂ ! ਮੈਨੂੰ ਕਿਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਦੀ ਹੈਂ ? ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਦੇਵਾਂਗੀ । ਫਿਰ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਮਤਵਕੱਨ ਦੇ ਮਕਾਨ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸੌਂ ਰਹੇ । ਅਜੇ ਸਵੇਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਗੋਲੀ ਦੋੜੀ ਦੋੜੀ ਆਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਂ ਬੁਲਾਂਦੀ ਹੈ । ਜਦ ਮਾਂ ਕੋਲ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੋਰਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ? " ਉਹ ਹੱਥ ਪਕੜ ਕੇ ਫਰਮਾਇਆ, "ਪਰਮਾਤਮਾ ! ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ।" ਇਤਨਾ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਰੂਹ ਉਡ ਗਈ ।

ਸ਼ੇਖ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਹੀਰਿਆਂ ਤੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਦਾ ਇਕ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਮਕਾਨ ਵੀ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ, ਤਾਂ ਇਤਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਤਨੀ ਇਸ ਤੋਂ ਹੋਈ :

ਜਿੰਦਗਾਨੀ ਥੀ ਤੋਰੀ ਮਹਿਤਾਬ ਸੇ ਤਾਬਿੰਦਾ ਤਰ

ਖੂਬ ਤਰ ਥਾ ਸੁਬੁਹ ਕੇ ਕੇ ਤਾਰੇ ਸੇ ਭੀ ਤੇਰਾ ਸਫ਼ਰ

ਬੀਬੀ ਜੁਲੇਖਾ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ ਅੱਧਰੂਨੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕੁਤਬ ਮੀਨਾਰ ਤੋਂ ਇਕ ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸੜਕ ਕਿਨਾਰੇ ਹੀ ਸਥਿੱਤ ਹੈ । ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਰਗਾਹ ਨੂੰ ਬੀਬੀ ਨੂਰ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

4. ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਬਰਕਤ ਭਰੇ ਡੇਰੇ ਤੇ

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦਾ ਬਚਪਨ ਸੀ। ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ੧੨ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਬਚਪਨ ਦੇ ਇਕ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਅਬੂਬਕਰ ਖਰਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਸਫਰ ਦੀ ਗਾਥਾ ਸੁਣਾਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਬਹਾਉਦੀਨ ਜ਼ਿਕਰੀਆ ਦੀ ਖਾਨਗਾਹ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਥੇ ਗੋਲੀਆਂ ਵੀ ਆਟਾ ਪੀਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਦਿਲ ਤੇ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੀ ਖਿਦਮਤ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੀਨ ਦਾ ਇਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਜਿਹਾ ਵੇਖਿਆ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦਾ ਦਿਲ ਆਪਮੁਹਾਰੇ ਉਧਰ ਜਾ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਚਿੰਗਾਰੀ ਮਚ ਪਈ, ਜਿਹੜੀ ਅੱਗੋਂ ਚਲ ਕੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਭਾਂਬੜ ਬਣ ਗਈ। ਹਰ ਨਮਾਜ਼ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦਸ ਦਸ ਵਾਰ 'ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ', 'ਮੌਲਾਨਾ ਫਰੀਦ' ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਜਦ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਜਦ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਤੇ ਕਸਮ ਦੁਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ 'ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ' ਦੀ ਕਸਮ ਖਾਉ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁੱਦੀਨ ਮਸਊਦ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ (੧੧੭੫-੧੨੬੫) ਉਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਚ ਪਦਵੀ ਦੇ ਸ਼ੇਖ ਸਨ। ਅਜੋਧਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਰਕਤ ਦਾ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਲੋਕ ਰੂਹਾਨੀ ਸਾਂਤੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਇਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਜਮਾਇਤਖਾਨਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕੱਚਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੇ ਥੰਮ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਖਲੀਫੇ ਅਤੇ ਮੁਰੀਦ ਆਪਣੀ ਕੁਲ ਕਾਇਨਾਤ — ਕਪੜੇ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਮਾਲਾ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਨੰਗੇ ਫਰਸ਼ ਤੇ ਬੈਠੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਮਾਇਤਖਾਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਲਕੜੀ ਚੁਣ ਲਿਆਉਂਦੇ, ਕੁਝ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈ ਆਉਂਦੇ, ਕੁਝ ਜੰਗਲ ਤੋਂ ਪੀਲੂ ਤੇ ਡੋਲੇ ਤੌੜ ਕੇ ਜਮ੍ਹਾ ਕਰ ਦੇਂਦੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀਲੂ ਅਤੇ ਡੋਲਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਹਾਂਡੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਰੇ ਬੜੇ ਸ਼ੁਕਰ ਤੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਨਾਲ ਸੇਵਨ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਫਕੀਰੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਜਮਾਇਤਖਾਨਾ ਵਿਚ ਕਈ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਐਸ਼ ਤੇ ਆਰਾਮ ਤੱਜ ਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੈਯਦ ਮਹਿਮੂਦ ਕਿਰਮਾਨੀ ਕਿਰਮਾਨ ਦੇ ਰੱਜੇ ਪੁੱਜੇ ਵਿਉਪਾਰੀ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ

ਜਮਾਇਤਖਾਨਾ ਆਏ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਦਿਲ ਲੱਗਾ ਕਿ ਫਿਰ ਇਥੋਂ ਦੇ ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਰਾਨੀ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਟਕਸਾਲ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਬੇਟੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਮਾਇਤਖਾਨਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਭੈਣ, ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਉਦੀਨ ਬਰਨੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 'ਕੁਤੁਬ-ਇ-ਆਲਮ' ਅਤੇ 'ਮਦਾਰ-ਇ-ਜਹਾਨ' ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਰਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਨਾਹ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਪੇਸ਼ ਆਏ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਦਿਸ-ਪਿਆਰ ਵੱਧਦਾ ਗਿਆ। ੧੫; ੧੬ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਜਦ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ ਤਾਂ ਇਕ ਬ੍ਰਿਧ ਸੱਜਨ-ਇਵਜ਼ ਔਜ਼ ਨਾਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਕਿਧਰੇ ਚੌਰਾਂ ਦਾ ਖਤਰਾ ਜਾਂ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਵਜ਼ ਔਜ਼ ਪੁਕਾਰ ਉਠਦੇ, "ਐ ! ਪੀਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਓ, ਅਸੀਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਪਨਾਹ ਵਿਚ ਇਹ ਔਖਾ ਪੈਂਡਾ ਮੁਕਾ ਰਹੇ ਹਾਂ।" ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਇਸ ਪੀਰ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਇਵਜ਼ ਔਜ਼ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜ ਕੇ ਜਿਸ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ ਉਥੇ ਗਵਾਂਢ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਨਜ਼ੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਤਵੱਕਲ (ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭਰਾ) ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਾਰਦਿਕ ਸੰਬੰਧ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਿਸ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਆਸ਼ਿਕ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਦਾ ਇਕ ਵਸੀਲਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸ਼ੇਖ ਨਜ਼ੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਤਵੱਕਲ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ, ਦੱਸਤ, ਆਗੂ, ਸਲਾਹਕਾਰ ਸਭ ਕੁਝ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਹਰ ਅਵਸਰ ਤੇ ਮਦਦਗਾਰ ਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਿਤਨਾ ਸ਼ੇਖ ਨਜ਼ੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਤਵੱਕਲ ਨੇ।

ਸ਼ੇਖ ਮੁਲਵੱਕਲ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਤਵਕੱਲ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੀ। ਇਕ ਹੁਜ਼ਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਪਰ ਇਕ ਛੋਪਰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਖਾ ਸੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਹਜ਼ਰਤ ਬੀਬੀ ਫਾਤਮਾ ਸਾਮ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਭਰਾ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਕੁਝ ਰੋਟੀਆਂ ਭੇਜ ਦੇਂਦੀ ਤਾਂ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਵਰਤ ਟੁੱਟਦਾ। ਈਦ ਦੇ ਦਿਨ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਗਰੀਬੀ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਨਾ ਜੁੜਦਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਬੀਬੀ ਦੀ ਚਾਦਰ ਵੇਚ ਕੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ, ਪਰ ਚਾਦਰ ਵਿਚ ਇਤਨੀਆਂ ਟਾਕੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਫਿਕ ਨਾ ਸਕੀ। ਆਪਣਾ ਮੁਸੱਲਾ ਵੇਚਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਇਸੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਖਰੀਦੇ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਸਰੂਫੀਅਤ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅੱਜ ਕੀ ਦਿਹਾੜਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਮਹੀਨਾ ਹੈ ? ਇਕ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਤੁਰਕ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਮਸਜਦ ਵਿਚ ਅਮਾਮਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਤੁਰਕ ਅਮੀਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੇ

ਬੜੀ ਦੌਲਤ ਲੁਟਾਈ। ਸ਼ੇਖ ਮਤਵੱਕਲ ਨੇ ਇਸ ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮਾਮਤ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੀ ਤਬੀਅਤ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੇਧ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਮਿਲ ਗਈ। ਮੁੱਢਲਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ, ਇਕ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਅੱਲ੍ਹਾ ਅੱਗੇ ਦੁਆ ਕਰਨ ਕਿ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਮਤਵੱਕਲ ਨੇ ਸੁਣੀ ਅਣਸੁਣੀ ਕਰ ਛੱਡੀ। ਜਦ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਫਰਮਾਉਣ ਲੱਗੇ, “ਤੂੰ ਕਾਜ਼ੀ ਕਿਉਂ ਬਣਦਾ ਏਂ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਬਣ।” ਸ਼ੇਖ ਮਤਵੱਕਲ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਤਿ ਸਰਧਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕਰੀਬਨ ੨੦ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਜਦ ਉਹ ਬੜੇ ਸ਼ੌਂਕ ਤੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਅਜੋਧਨ ਵੱਲ ਗਏ। ਸਫ਼ਰ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਅਜੀਬ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰਸ ਕੀਤੀਆਂ। ਬੁੱਧ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ ਜਦ ਆਸਤਾਨਾ-ਇ-ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਨਸੀਬ ਹੋਈ। ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ੯੦ ਸਾਲ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸੀ। ਤਕਰੀਬਨ ੭੫ ਸਾਲ ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ, ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਉੱਤਰਾਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਜਾਦੱਗੀ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਨ। ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਫਰਮਾਇਆ :

ਐ ਆਤਿਸ਼-ਇ-ਫ਼ਰਾਕਤ ਦਿਲ ਹਾ ਕਬਾਬ ਕਰਦਾ

ਸੈਲਾਬ-ਇ-ਇਸਤਿਆਕਤ ਜਾਂਹਾ ਖਰਾਬ ਕਰਦਾ

(ਤੇਰੀ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਅੱਗ ਨੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਕਬਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨੇ ਜਾਨ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਸੁਟਿਆ ਹੈ।)

ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਇਹ ਅੱਗ ਇਕ ਉਤਰਾਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਦਾ ਇਹ ਤੂਫ਼ਾਨ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਕ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਭਾਲ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਹੌਂਸਲੇ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਸਕੇ। ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਭੈ ਨਾਲ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਪਰ ਸੰਭਲਣ ਉਪਰੰਤ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੀ ਕਹਿ ਸਕੇ, “ਕਮਤਰੀਨ ਨੂੰ ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਕਦਮਬੋਸੀ ਦੀ ਬੜ ਆਰਜ਼ੂ ਸੀ।” ਫਰਮਾਇਆ :

‘ਲਕਦ ਦਾਖਿਲ ਦਹਿਸ਼ਤਾ’

(ਹਰ ਆਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਡਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।)

ਉਸੇ ਦਿਨ ਬੰਦਤ ਨਾਲ ਵਡਿਆਏ ਗਏ। ਸ਼ੇਖ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਅਸਹਾਕ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਜਮਾਇਤ-ਖਾਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸਨ, ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਾਸਤੇ ਚਾਰਪਾਈ ਵਿਛਾ ਦਿਉ। ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਜਦ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਹਰ ਪਾਸੇ ਹਾਫ਼ਿਜ਼, ਆਲਿਮ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰਪਾਈ ‘ਤੇ ਸੌਣ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੇਖ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਅਸਹਾਕ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੇਖ ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਪਹੁੰਚਿਆ, “ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਕਰੋਗਾ ਜਾਂ ਪੀਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨੇਗਾ?”—ਹੁਣ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰ ਮੁਨਵਾਂਦੇ (ਮਹਿਲੂਕ) ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਧਿਆਨ ਇਸ ਪਾਸੇ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੌਲਾਨਾ

ਅਸਹਾਕ ਦੀ ਮਾਰਫਤ ਸ਼ੇਖ ਤੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮਿਲਣ ਤੇ ਇਕ ਦਮ ਮਹਿਲੂਕ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜਾ ਅਜੀਬ ਅਜੀਬ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਿਆ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਪੀਰ ਦੀ ਖਿਦਮਤ ਵਿਚ ਅਰਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਕਿ ਹੁਕਮ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਵਿਅਸਤ ਰਵਾਂ। ਫਰਮਾਇਆ, “ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕਦਾ, ਤੂੰ ਇਹ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਮਸਤ ਰਹਿ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹਾਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਲਮ ਵੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਥੋੜਾ ਹੀ ਸਹੀ।” ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਅਸੂਲ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਯਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਇਲਮ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚਲਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ।

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਤਨੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਇੰਝ ਭਾਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਸੱਚਾ ਵਾਰਿਸ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਲਾਡਲੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਸੀ। ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਆ ਗਿਆ, “ਇਹ (ਬੇਟਾ) ਨਾਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ (ਮਹਿਬੂਬ-ਇ-ਅਲਾਹੀ) ਜਾਨੀ।

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਦਾਖਿਲ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਕੁਲ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹੇ। ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਹਰ ਸਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਲ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਨਸੀਬ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਸੰਚਾਲਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ੬ ਜਾਂ ੭ ਵਾਰ ਉਹ ਅਜੋਧਨ ਗਏ।

ਤਿੰਨ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਅਨੁਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੇਖ ਆਪ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਮਜਲਸਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀਆਂ :

(੧) ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ੬ ਸੀ-ਪਾਰੇ ਕੁਰਆਨ ਮਜੀਦ ਦੇ, ਤਮਹੀਦਾਤ ਅਬੂ ਸ਼ਕੂਰ ਸਾਲਮੀ (ਪੂਰਾ) ਅਤੇ ਅਵਾਰ-ਇ-ਫੁਲ ਮੁਆਰਫ ਦੇ ੬ ਭਾਗ ਪੜ੍ਹਾਏ। ਕੁਰਆਨ ਪਾਕ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਉਸ ਸੱਚ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਮਾਰਫਤ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਰੂਹ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਤਮਹੀਦਾਤ ਵਿਚ ਹਕਾਇਦ ਦੀ ਬਹਿਸ ਇਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮਾਰਫਤ ‘ਫ਼ਿਕਾ’ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਕਾਰ ਹੋਣਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸੀ। ਅਵਾਰ-ਇ-ਫੁਲ ਮੁਆਰਫ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਮ-ਵਿਧਾਨ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਖਾਨਗਾਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਅਮਲੀ ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਸੰਖੇਪ ਪਰ ਪੂਰਨ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਆਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

(੨) ਅਜੋਧਨ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਸਾਥੀ ਸਹਿ-ਪਾਠੀ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦੇ ਕਪੜੇ ਮੈਲੇ ਅਤੇ ਫਟੇ ਹੋਏ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਲਾਨਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਤੇਰੀ ਇਹ ਕੀ ਹਾਲਤ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ? ਜੇ ਤੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਤਾਲੀਮ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਹਾਲਾਤ ਚੰਗੇ ਹੁੰਦੇ।" ਇਸ ਗੁਫਤਾ ਦਾ ਜਦ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਲੰਗਰ ਤੋਂ ਖਾਣੇ ਦਾ ਇਕ ਥਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸਿਰ ਤੇ ਰੱਖੋ ਅਤੇ ਉਸ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਦੇ ਆ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ੇਅਰ ਸਵੇਰੇ ਦੀ ਗੱਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਕਹਿ ਦਿਓ :

ਨਾ ਹਮਰਹੀ ਤੇ ਮਹਾ ਰਾਹ ਖਵੇਜ਼ ਗੀਰਦ ਬਰੋਂਦ

ਤਹਾ ਸਆਦਤ ਬਾ ਮਹਾ ਨਗੋਂ ਸਾਹੀ

(ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹਮਸਫਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਲੈ ਅਤੇ ਚਲਾ ਜਾ, ਸਾਹੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆਏ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ)

ਇਸ ਵਿਚ ਰਮਜ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਤੇ ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਏ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਰਸਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਤਕਾਜ਼ੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਲੋਕ ਦੁਨੀਆਵੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਹ ਅਲੱਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(੩) ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਅਵਾਰਫ਼ ਦਾ ਸ਼ਬਕ ਦਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਹੜਾ ਨੁਸਖਾ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਸੀ ਉਹ ਬੜਾ ਖਰਾਬ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਰੁਕ ਰੁਕ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਦਰੁਸਤੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਨਜ਼ੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਤਵਕਲ ਦੇ ਪਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨੁਸਖਾ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦੇ ਚਿੰਨ ਉਭਰ ਆਏ। "ਕੀ ਇਸ ਫ਼ਕੀਰ ਵਿਚ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।" ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਬੜੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ। ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਸਮਝਣੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹੇ। ਪਰ ਜਦ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਬੋਧਨ ਹੈ ਤਾਂ ਪਛਤਾਏ ਤੇ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਬੜੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਉਦਾਸ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਏ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬੇਕਾਰ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਆਤਮ-ਹੀਂਤਿਆ ਦਾ ਖਿਆਲ ਮਨ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਜਦ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਵਧ ਗਈ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸ਼ੇਖ ਸਹਾਬੁੱਦੀਨ ਨੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ, ਦੋਬਾਰਾ ਬੈਠਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫਰਮਾਇਆ 'ਪੀਰ ਸੇਵਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।'

ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣ ਗਈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ-ਹਕੀਕਤ ਤੇ ਰਮਜ਼ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਇਲਮੀ ਮਜਲਸਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਲੋਹਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਨਵਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਮਹਫਿਲ-ਸ਼ਿਕਨ' ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਸ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਲਮ ਪ੍ਰਤਿ ਗਰੂਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦਿਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੇ ਢੂੰਡ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਦਰੁਸਤੀ ਲਈ ਇਹ

ਤਤੀਕਾ ਅਜਮਾਇਆ ।

(੪) ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਮਾਇਤ-ਖਾਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਜੋਗੀ ਨਾਲ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਵਿਸ਼ਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਈ ਬੱਚੇ ਨਾਲਾਇਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ । ਜੋਗੀ ਨੇ ਚੁੱਸਿਆ ਕਿ ਹਰ ਦਿਨ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ । ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਦਿਹਾੜਿਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੁਣ ਕੇ ਯਾਦ ਕਰ ਲਈ । ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਫਰਮਾਇਆ, "ਜੇ ਕੁਝ ਤੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏਂ, ਇਹ ਤੇਰੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ ।"

ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਨੇ ਪੀਰ ਦਾ ਮੰਨਸ਼ਾ ਸਮਝ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕੰਵਾਰੇ ਰਹੇ । ਬੀਬੀ ਫ਼ਾਤਮਾ ਸਾਮ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰਾ ਵੇਰਵਾ ਸੁਣਾਇਆ । ਪਰ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਇਸ ਮੁਆਮਲੇ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਨਫਸ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਈ । ਸ਼ੇਖ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਚਿਰਾਗ਼ ਦੇਹਲੀ ਨੂੰ ਕੁਆਰਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਬੜਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿੰਬੂ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੇ ਪੀਂਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ।

(੫) ਇਕ ਦਿਨ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਕੁਟੀਆ ਵਿਚ ਨੰਗੇ ਸਿਰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਹ ਕਤਾਬ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿਜਦੇ ਵਿਚ ਸਿਰ ਰੱਖ ਦੇਂਦੇ ਸਨ :

ਖਵਾਹਮ ਕਿ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦਰ ਵਫ਼ਾ-ਇ-ਤੇ ਜੀਯਮ

ਖਾਕ-ਇ-ਸ਼ੂਮ-ਉ-ਜ਼ੋਰ ਪਾਏ ਤੇ ਜੀਯਮ

ਮਕਸੂਦ-ਇ-ਮਨ ਖਸਤਾ ਜ਼ ਕੋ ਨੈਨ ਤਵ੍ਹ ਮਈ

ਅਜ਼ ਬੁਹਰ ਤਵ੍ਹ ਮੀਰਸ ਜ਼ ਬਰਾਏ ਤੇ ਜੀਯਮ

(ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਦਾ ਤੇਰੀ (ਹੀ) ਮੁਹੱਬਤ ਵਿਚ ਜੀਵਾਂ, ਮਿੱਟੀ ਹੋ ਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਾਂ, ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਇਸ ਨਿਮਾਣੇ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਤੂੰ ਹੀ ਹੈਂ । ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਮਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਜੀਂਦਾ ਹਾਂ ।)

ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਨੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਇਸ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਹਾਨੀ ਮਸਤੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਨਿਧੜਕ ਹੁਜ਼ਰੇ ਵਿਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋ ਕੇ ਮਖਦੂਮ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਰੱਖ ਦਿਤਾ । ਫਰਮਾਇਆ : ਨਿਜ਼ਾਮ ਜੇ ਕੁਝ ਮੰਗਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏਂ, ਮੰਗ । ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ : ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਹਾਂ । ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਦੁਆ ਫਰਮਾਈ । ਪਿਛੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ 'ਸਮਾਅ' ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਉਠਨ ਦੀ ਦੁਆ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕੀਤੀ ।

ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਦੀ ਦਿਮਾਗੀ ਤਰਬੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਤੇ ਤਰਬੀਅਤ ਦੇ ਢੰਗ ਤੇ ਵੀ ਚਾਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ।

ਅਜੋਧਨ ਵਿਚ ਫ਼ਕਰ ਤੇ ਫ਼ਾਕਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਤੇ ਆਖਰੀ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਜਮਾਇਤਖ਼ਾਨਾ ਵਿਚ ਫ਼ਕਰ ਤੇ ਫ਼ਾਕੇ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਚੜਾਵੇ ਦੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤਕਰੀਬਨ ਬੰਦ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਘਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਜਮਾਇਤਖ਼ਾਨਾ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਤੰਗੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਕੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਫਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਿਸ ਦਿਨ ਡੋਲੇ ਅਤੇ ਪੀਲੂ ਦੀ ਇਕ ਰਕਾਬੀ ਖਾਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ, ਉਹ ਜਮਾਇਤਖ਼ਾਨਾ ਵਿਚ ਈਦ ਦਾ ਦਿਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਗਯਾਸੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਹੁਣ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਖਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਗਯਾਸੀ ਲਿਆ ਕੇ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿਤੀ।

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਜਦ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਸੀ। ਤਨ ਤੇ ਕਪੜੇ ਮੈਲੇ ਤੇ ਫਟੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਯੀਰੁਲ ਔਲੀਆ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੀ ਦਾਦੀ ਬੀਰਾਣੀ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਅਰਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰੀ, “ਭਾਈ ਤੇਰੇ ਕਪੜੇ ਮੈਲੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਜੇ ਤੂੰ ਉਤਾਰ ਦੇਵੇਂ ਤਾਂ ਸਾਬਣ ਆਦਿ ਨਾਲ ਧੋ ਦੇਵਾਂ ਤੇ ਟਾਕੀਆਂ ਵੀ ਲਾ ਦੇਵਾਂ।” ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਨਾ-ਨੁਕਰ ਕੀਤੀ ਪਰ ਬੀਬੀ ਰਾਣੀ ਨੇ ਇਕ ਨਾ ਚਲਣ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਚਾਦਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕਪੜੇ ਤਿਆਰ ਨਾ ਕਰ ਲਵਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਲਈ ਰੱਖੋ। ਸ਼ੇਖ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਲੈ ਕੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਏ। ਬੀਬੀ ਰਾਣੀ ਨੇ ਕਪੜੇ ਧੋਏ ਅਤੇ ਸੰਯਦ ਮਹਿਮੂਦ ਕਿਰਮਾਨੀ ਦੀ ਪਗੜੀ ਵਿਚੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਕਪੜਾ ਪਾੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਥਿਗੜੀਆਂ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਇਹ ਸੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੇ ਭੁੱਖ ਦਾ ਉਹ ਵਾਤਾਵਰਣ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰੂਹਾਨੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਚਿਹਰਾ-ਮੁਹਰਾ ਸੰਵਾਰਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਬਣ ਜਾਣ ਦਾ ਸਬਕ ਮਿਲਿਆ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੁਝ ਮੂਲ ਅਸੂਲ

ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਸੂਲਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਿਆ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :

- ੧) ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ : ਹੱਕਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਅਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤਰ੍ਹਟੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦਿਲ ਦਾ ਜੰਗ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਨਬੀ ਕਰੀਮ ਦੀ ਹਦੀਸ ਹੈ ਕਿ ਲੋਹੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਲ ਨੂੰ ਵੀ ਜੰਗ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਆਨ ਦੀ ਤਲਾਵਤ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਯਾਦ ਨਾਲ ਦਿਲ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਆਣ ਦਿਉ। ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰਦਤਾ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਵਰਤਾਉ ਕਰੋ। ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦਿਲ ਵੇਰ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਤੋਂ ਸ਼ੁਧ ਨਹੀਂ ਉਹ ਸੱਚੇ ਰਾਹ ਦਾ ਰਾਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ।

ਇਸੀ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਅਜੋਧਨ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਇਕ ਬਜਾਜ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਇਦਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਬਜਾਜ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਰਕਮ ਲੈ ਕੇ ਬਾਕੀ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਰਕਮ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ।

੨) ਰੂਹਾਨੀ ਸਿਖਿਆ : ਸੰਘਰਸ਼ ਬਿਨਾਂ ਆਤਮਿਕ ਉਨਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ । ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਕਦੀ ਬੇਕਾਰ ਨਹੀਂ ਬੈਠਣਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਰੋਜ਼ਾ ਬੜੀ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਭਗਤੀ ਹੈ । ਨਿਜ਼ਾਮ, ਨਵਾਫ਼ਿਲ ਆਦਿ ਅੱਧਾ ਰਾਹ ਹੈ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾ ਰੱਖਣਾ ਦੂਜਾ ਅੱਧਾ । ਤਹਿਜ਼ੱਦ ਦੀ ਨਿਮਾਜ਼ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੈ । ਅੱਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਖ ਸਮੇਂ ਦਰਦਮੰਦੀ ਅਤੇ ਦਿਲ ਦੇ ਖੇੜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ । ਜਿਸ ਅੱਖ ਵਿਚ ਅੱਥਰੂ ਅਤੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਦਰਦ ਨਹੀਂ ਉਹ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ । ਸੂਰਾ-ਇ-ਯੂਸਫ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਕੁਰਆਨ ਕੰਠ ਕਰਨ ਦੀ ਬਰਕਤ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਬਿਮਾਰੀ ਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਵਾਸਤੇ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦੁਆ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੈ ।

੩) ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਨਸੀਅਤਾਂ : ਖਿਲਾਫ਼ਤ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਠੀਕ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇਲਮ, ਅਕਲ, ਅਤੇ ਇਸ਼ਕ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਸਾਧਕ ਹੋਵੇ । ਖਿਲਾਫ਼ਤ ਨਾਮਿਆਂ ਤੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਜੋ ਖੁਦਗਰਜ਼ ਲੋਕ ਬਨਾਉਣੀ ਬਣਾ ਕੇ ਅਵਾਮ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਨਾ ਦੇ ਸਕਣ । ਖਿਲਾਫ਼ਤ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਰੂਹਾਨੀ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੇ । ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਰੂਹਾਨੀ ਬਰਕਤ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਅਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਅੰਤਮ ਹਾਜ਼ਰੀ

ਰਮਜ਼ਾਨ ੬੬੬ ਹਿ: ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਅੰਤਮ ਹਾਜ਼ਰੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰੂਹਾਨੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਦਿਤਾ । ਇਕ ਦਿਨ ਸਦਿਆ ਅਤੇ ਫਰਮਾ-ਇਆ, “ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਦੁਆ ਦੱਸੀ ਸੀ, ਤੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ?” ਉਹ ਦੁਆ ਇਹ ਸੀ :

“ਐ ! ਜੀਵਾਂ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰਹਿਮ ਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਦੀ ਬਾਰਿਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ । ਐ ! ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਬਰਕਤਾਂ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ਣ ਵਾਲੇ । ਐ, ਬਜ਼ੁਰਗ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮਾਲਿਕ । ਐ, ਬਲਾ ਤੇ ਆਫ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਟਾਲਣ ਵਾਲੇ । ਮੁਹੰਮਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੇਕ ਔਲਾਦ ਤੇ ਰਹਿਮਤ ਕਰ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਖਿਲਾਅਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ । ਖੁਦਾਵੰਦ ! ਸਾਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੇ, ਅਤੇ ਨੇਕ ਬਖ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਨਬੀਆ, ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਟਾਂ ਅਤੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਰਹਿਮਤ ਫਰਮਾ ਅਤੇ ਐ ਵੱਡੇ ਰਹਿਮ ਕਰਣ ਵਾਲਿਆਂ ਆਪਣੀ ਰਹਿਮਤ ਦੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਬਹੁਤ ਸਲਾਮ ਭੇਜ ।”

ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਖੋਜ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਕਿ ਦੁਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯਾਦ ਕਰ ਲਈ ਹੈ, ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁਦੀਨ ਅਸਹਾਕ ਤੋਂ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਖਿਲਾਫ਼ਤ ਨਾਮਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹਾਨਸੀ

ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਹਾਨਸਵੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਫਰਮਾਇਆ । ਇਸ ਖਿਲਾਫਤਨਾਮੇ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮੁਹੱਬਤ ਨਾਲ "ਫਰਜ਼ਦ -ਇ-ਰਸ਼ੀਦ ਅਮਾਮ ਪਾਕ-ਇ-ਦੀਨ, ਪਾਕ ਰਾਏ, ਦਾਨਿਸਮੰਦ ਬਰਗਜ਼ੀਦਾ" ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਹਦੀਸ ਤੇ ਅੰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

" ਤੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁਸਾਫਰ ਜਾਂ ਪਾਂਦੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਫਸ ਨੂੰ ਮੁਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਮਾਰ ਕਰ ।"

ਇਹ ਖਿਲਾਫਤਨਾਮਾ ੨੫ ਰਮਜ਼ਾਨੁਲ ਮੁਬਾਰਕ ੬੬੯ ਹਿ: ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਜੁਮ੍ਹੇ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਥੁਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਕੰਠ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਹ ਰੂਹਾਨੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਚੇਲੇ ਅਤੇ ਖਲੀਫੇ ਦੀ ਤਰਬੀਅਤ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ, "ਨਿਜ਼ਾਮ !" ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ, "ਹਾਜ਼ਿਰ ਹਾਂ ।" ਫਰਮਾਇਆ :

"ਕਜ਼ਾ ਤੇ ਕਦਰ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਦੀਨ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਜਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ।" ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਦੁਆ ਕਰ ਚੁਕੇ ਸਨ "ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੈਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਜਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨੇਕ-ਬਖ਼ਤ ਕਰੇ ... ਤੂੰ ਅਜਿਹਾ ਦਰੱਖਤ ਬਣੇ ਜਿਸ ਦੀ ਛਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਖਲਕਤ ਆਰਾਮ ਤੇ ਸੁਖ ਨਾਲ ਰਵੇ ।"

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਜਦ ਅਜੋਧਨ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਗਏ ਤਾਂ ਹਾਨਸੀ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਜਲਾਲੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਖਿਲਾਫਤਨਾਮਾ ਵਿਖਾਇਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ :

'ਖੁਦਾ-ਇ-ਜਹਾਂ ਰਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਪਾਸ

ਕਿ ਗੌਹਰ ਸਪੁਰਦਾ ਬਹ ਗੌਹਰ ਸ਼ਨਾਸ

(ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹਜ਼ਾਰ ਵਾਰ ਸ਼ੁਕਰ, ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸੱਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਕਦਰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ।)

ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦੀ ਅਜੋਧਨ ਤੋਂ ਵਾਪਸੀ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਦਰਵੇਸ਼ ਖੁਦਾ ਮਸਤ ਜਿਸ ਦੀ ਬਰਕਤ ਭਰੇ ਟਿਕਾਣੇ ਤੋਂ ਮੁੱਦਤਾਂ ਬਦੀ ਮਆਰਫਤ ਦੇ ਪਿਆਸੇ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਫਰਮਾਨ ਦਾ ਸੂਰਜ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਡੁੱਬਣ ਲੱਗਾ, ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਵਾਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ । ਸੈਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਕਿਰਮਾਨੀ ਹਾਲ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਅਜੋਧਨ ਪਹੰਚੇ । ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਹੁਜ਼ਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਉੱਚੀ ਚਾਰਪਾਈ ਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਹੁਜ਼ਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੜਕੇ ਅਤੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਲੋਕ ਸਜਾਦਾ-ਨਸ਼ੀਨੀ ਬਾਰੇ ਗੌਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ । ਕਿਰਮਾਨੀ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਹੁਜ਼ਰੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਝਟ ਅੰਦਰ ਜਾ ਵੜੇ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਜਾ ਡਿੱਗੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਖ ਖੋਲ੍ਹੀ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ "ਸੈਯਦ ਕੀ ਹਾਲ ਏ । ਇਥੇ ਕਦੋਂ ਆਏ ?" ਕਿਰਮਾਨੀ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦਾ ਸਲਾਮ ਅਰਜ਼ ਕੀਤਾ । ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ,

“ਮੌਲਾਨਾ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਏ ?” ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਜਾਮਾ, ਮਸੱਲਾ, ਅਸਾ (ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉੱਤਰਾਧੀਕਾਰਤਾ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਸਨ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ । ਉਹ ਗੱਲ ਭਾਵੇਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ ਪਰ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੱਚੇ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ ।

5. ਚਿਸ਼ਤੀਆਂ ਸਿਲਸਲੇ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਵਜੋਂ

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਜਦ ਅੰਤਮ ਵਾਰ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜੇ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਬੋਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਿਸ਼ਤੀਆਂ ਸਿਲਸਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ, ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਖਲੀਫਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ ਵੀ ਰਖਣਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਉਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਉਹ ਖਾਨਗਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਜਰਾਤ ਤੱਕ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੇਵਗੀਰ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਲੀਫੇ ਫੈਲ ਗਏ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬੰਨੀ ਰੱਖਿਆ ਉਸ ਬਾਬੇ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਸੁਦ ਸਿਲਕ ਫਕੀਰ ਅਜ ਤੋ ਮੰਨਜ਼ੁਮ

ਜ਼ਾਸਤ ਕਿ ਸੁਦ ਲਕਬ ਨਿਜ਼ਾਮਤ

(ਬਾਬਾ) ਫਰੀਦ ਦੀ ਲੜੀ ਨੂੰ ਤੁਸਾਂ ਨੇ ਇਕ ਪਿਆਰ ਦੇ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਪਰੋ ਦਿਤਾ
ਇਸ ਕਾਰਨ ਤੁਹਾਡਾ ਲਕਬ ਨਿਜ਼ਾਮ ਹੋਇਆ।)

ਮੁਹੰਮਦ ਗ਼ੌਸੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਨੇ ਸਭ ਸੋ ਖਲੀਫੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜੇ ਸਨ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਮੁਰੀਦ ਪਰਵਾਰੀ, ਅਗਵਾਈ ਤੇ ਪੱਖ-ਦਰਸ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਈ ਅਤੇ ਅਧੂਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਬਣਾਣ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਪੂਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿੱਧ ਅਤੇ ਖਲੀਫਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਖਲੀਫਾ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। (ਗੁਲਜ਼ਾਰ-ਇ-ਅਬਰਾਰ)

ਹਿੰਦ ਦੇ ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਦਾ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਨਾਮਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਬੰਦ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤੇ। ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਬੰਦ ਲਈ ਬਿਨੈ ਕਰਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮੁਰੀਦ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜ਼ਿਆਉਦੀਨ ਬਰਨੀ ਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਵੀ ਹੋਈ ਪਰ ਕੁਝ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਆਪ ਫਰਮਾਇਆ

ਕਿ ਹਰ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਆਮ ਤੇ ਖਾਸ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੈਅਤ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜਾਰੀ ਹੈ।

“(ਕਿਉਂਕਿ) ਮੈਂ ਮੁਰੀਦਾਂ ਤੇ ਬੈਅਤ ਲੈਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਮੈਂ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮੇਰੀ ਬੈਅਤ ਵਿਚ ਆਣ ਉਪਰੰਤ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਮਾਜ਼ ਜਮਾਇਤ ਨਾਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

(ਹਜ਼ਰਤਨਾਮਾ ਬ-ਹਵਾਲਾ ਸਯੀਰੁਲ ਔਲੀਆ)

ਖਲਾਫ਼ਤ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਅਸੂਲ ਸਨ ਅਤੇ ਖਲੀਫ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਜੋ ਆਸਾਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

(੧) ਆਖਰੀ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਖਲਾਫ਼ਤ ਵਾਸਤੇ ਕਈ ਨਾਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਤਾਂ ਅਖੀ ਸਥਾਜ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਫਰਮਾਇਆ — ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਥਮ ਦਰਜਾ ਇਲਮ ਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਨੇ ਖਲਾਫ਼ਤ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਇਹ ਅਸੂਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਬੇ-ਇਲਮ ਨੂੰ ਕਦੀ ਖਲਾਫ਼ਤ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ੀ।

(੨) ਮੌਲਾਨਾ ਸਮਸੁੱਦੀਨ ਯੱਯਾ ਨੂੰ ਖਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮਜ਼ਹਬ ਸਯੀਰੁਲ ਔਲੀਆ ਵਿਚ ਨਕਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਖਲਾਫ਼ਤ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਤੇ ਰਾਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਵਲੀ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਹੱਕ ਦੇ ਨਾਲ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਖਲਕ ਵਿਚ ਖੁੱਦਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਖਲਕ ਨੂੰ ਵਰਗਲਾਣ ਦੇ ਅੰਧੇਰੇ ਤੋਂ ਹਦਾਇਤ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਰੇ ..... ਇਕੋ ਖੁਦਾ ਵੱਲ ਪੁਕਾਰਨਾ ਇਸਲਾਮੀ ਰੁਕਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਧੀਆ ਰੁਕਨ ਹੈ ..... ਹਦੀਸ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਖੁਦਾ ਦੇ ਸੱਭ ਤੋਂ ਕਰੀਬੀ ਮਿੱਤਰ ਉਹ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਖੁਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਬੁਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਧਰਤੀ ਤੇ ਚਲਦੇ ਹਨ ..... ਮੈਂ ਪਿਆਰੇ ਸ਼ੁੱਧਤਰ ਸ਼ਮਸੁਲ ਮਿਲਤ ਵਾ ਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਯੱਯਾ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਰੁਖ਼ਸਤ ਕੀਤਾ ਜਦ ਮੈਂ ਤਜਰਬਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜਨਾਬ ਸੈਯਦ-ਇ-ਖਾਇਨਾਤ ਦੀ ਪੋਰਵੀ ਤੇ ਦਿੜ੍ਹ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ..... ਦੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਮੋੜ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਰੀ ਹੈ ..... ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਇਕਾਫ਼ਰਤਾ ਨਾਲ ਖੁਦਾ ਵੱਲ ਹੈ..... ਅਸੀਂ ਸਮਸੁੱਦੀਨ ਯੱਯਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਜਾ-ਨਸ਼ੀਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਖਲੀਫ਼ਾ ਬਣਾਇਆ।”

(੩) ਸ਼ੇਖ ਨਸੀਰੁੱਦ-ਦੀਨ ਚਿਰਾਘਾ ਦੇਹਲੀ ਨੇ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਦੀ ਮਾਰਫ਼ਤ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਭਗਈ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕਦਾ। ਹਕਮ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਪਹਾੜ ਜਾਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸਾਂ। ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਨੇ

ਫਰਮਾਇਆ, “ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ! ਸ਼ੇਖ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿਉ ਕਿ ਤੇਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁਲਮਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ਸ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਖੁਸ਼-ਦਿਲੀ ਦਾ ਵਰਤਾਉ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।”

(੪) ਮੌਲਾਨਾ ਬੁਰਹਾਨੁੱਦੀਨ ਗ਼ਰੀਬ ਦੀ ਉਮਰ ੭੦ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਕੰਬਲ ਨੂੰ ਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਸੱਜਾਦਾ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸ਼ੇਖਾਂ ਤੇ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸ਼ੇਖ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਖਫਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਜਦ ਮੌਲਾਨਾ ਬੁਰਹਾਨੁੱਦੀਨ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਦ ਜਮਾਇਤਖਾਨਾ ਵਿਚ ਉੱਠ ਕੇ ਗਏ ਤਾਂ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਇਹ ਫਰਮਾਨ ਸੁਣਾਇਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜਲਦੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਰਤ ਜਾਉ। ਮੌਲਾਨਾ ਸਖਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਏ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਸ਼ੇਖ ਜੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ। ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਆਖਿਰ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਗੱਲ ਵਿਚ ਦਸਤਾਰ ਪਾ ਕੇ (ਇਹ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸੀ ਜਦ ਮੰਨਣ ਉਪਰੰਤ ਮੁਆਫ਼ੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ) ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਮੌਲਾਨਾ ਬੁਰਹਾਨੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਦੁਬਾਰਾ ਬੇਅਤ ਫ਼ੀਤਾ ਗਿਆ।

(੫) ਕਾਜ਼ੀ ਮਹੀਉਦੀਨ ਕਾਸ਼ਾਨੀ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

“ਦੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸਜ਼ਾਵਟ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕਰ। ਦੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਅਭਿੱਸ ਰਹੋ। ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਆਦਿ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਨਾ ਕਰੋ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਨਾ ਕਰੋ ਅਤੇ ਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਯਾਤਰੀ ਆਣ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਨਿਆਮਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਿਆਮਤ ਗਿਣ ਲਵੋ..... ਜੇ ਤੁਸਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਖਲੀਫ਼ਾ ਹੋ.....ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਖਲੀਫ਼ਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਖ਼ੁਦਾ ਹੈ।”

ਮੌਲਾਨਾ ਅਵੱਧ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਥੇ ਸੁਲਤਾਨ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖ਼ਿਲਜੀ ਦਾ ਫਰਮਾਨ ਪੁੱਜਾ ਕਿ ਤੇਨੂੰ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਜਾਗੀਰ ਆਦਿ ਬਖਸ਼ੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੌਲਾਨਾ ਫਰਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮਾਲਿਕ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰਮਾਉਣ, ਅਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸ਼ੇਖ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਖਫਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਫਰਮਾਇਆ, “ਤੁਹਾਡੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਇਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।” ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕਾਜ਼ੀ ਮਹੀਉਦੀਨ ਕਾਸ਼ਾਨੀ ਦੀ ਆਪ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਦ ਉਹ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਉਠ ਕੇ ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਇਕ ਸਾਲ ਤੱਕ ਇਹ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤਨਾਮਾ ਵਾਪਸ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਵਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਅਸੂਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ :

੧. ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਲਈ ਇਲਮ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੈ।

੨. ਖਲੀਫੇ ਦਾ ਕੰਮ ਅੱਲ੍ਹਾ ਵੱਲੋਂ ਬੁਲਾਣਾ ਅਤੇ ਬੁਰਾਈ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਹੈ ।
੩. ਸੁੰਨਤ ਉੱਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ।
੪. ਖਲੀਫੇ ਨੂੰ ਖਲਕ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।
੫. ਹਲੀਮੀ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਬਗ਼ੈਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ।
੬. ਦੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ।
੭. ਸਾਹੀ ਨੌਕਰੀ ਜਾਂ ਜਾਗੀਰ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਖਿਲਾਫਤ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ।

ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਨੇ ਇਸ ਅਸੂਲ ਤੇ ਰੱਖੀ ਸੀ ਕਿ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਸਿਖਸ਼ਕ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਵੇ । ਬੇ-ਅਮਲ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੀ ਦੇ ਦਿਲ ਤੇ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ । ਸੇਖ ਦਾ ਕੰਮ ਹਮਦਰਦੀ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਸਲਾਹ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ । ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਮੁਨਾਸਿਬ ਸਮੇਂ ਦੀ, ਕਿਸਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੂਹਾਨੀ ਰਹਿਬਰ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਦਸ ਅਸੂਲ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਹ ਹੈ :

“ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਨਸੀਹਤ ਕਰਨੀ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਨਾ ਕਰੇ ।” (ਸਯੀਰੁਲ ਔਲੀਆ)

ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਮਤਲਬ ਜਬਰ ਨਾਲ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਤੀ-ਕ੍ਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ । ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਅਨੁਭਵ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ, ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਹਾਲਤਾਂ ਤੇ ਬਹਿਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਗਿਆਨ, ਜਜ਼ਬਾ ਤੇ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਅਮਲ । ਸੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਮਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ :

“ਪਹਿਲਾ ਖਤਰਾ ਹੈ ਯਾਨੀ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਜਿਹੜੀ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰੇ । ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਅਰਪਣ ਹੈ ਯਾਨੀ ਇਸ ਅੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਦਿਲ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਰਮ ਹੈ ਯਾਨੀ ਉਹ ਇਰਾਦਾ ਜਿਹੜਾ ਕਰਮ ਵਿਚੋਂ ਬਦਲਦਾ ਹੈ..... ਜਦ ਤੱਕ ਕਰਮ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜਵਾਬਦਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ । ਪਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖਤਰੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਜਵਾਬਦਹੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ।”

ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸੇਖ ਆਪਣੇ ਖਲੀਫਿਆਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਕੰਮ, ਕਰਮ ਤੱਕ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਰੱਖਣ, ਬਲਕਿ ‘ਖਤਰਾ’ ਜਾਂ ‘ਅਨੁਭਵ’ ਹੀ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦੇਣ । ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਸਖਤ ਸੁਭਾ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਲਈ ਕੋਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ।

ਸੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਖਿਲਾਫਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਦ ਇਹ ਯਕੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਇਹ ਅਸੂਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ ।

6. ਖਾਨਗਾਹੀ ਨਿਜ਼ਾਮ : ਤੌਰ, ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ

ਗਿਆਸਪੁਰ, ਜਿੱਥੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੀ ਖਾਨਗਾਹ ਸੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਗਿਆਸੁਦੀਨ ਬਲਬਨ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇਕ ਬਸਤੀ ਸੀ। ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਬੇਨਾਮ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਜੋ ਵੀ ਆਦਮੀ ਖਾਨਗਾਹ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਮੀਲ ਚਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਦੂਰੀ ਕਾਰਨ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਜਗ੍ਹਾ ਜਗ੍ਹਾ ਛੱਪਰ ਪਾ ਕੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖੂਹ ਖੁਦਵਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤੰਟ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ। ਮਟਕੇ, ਲੋਟੇ ਅਤੇ ਪਿਆਲੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਲੋਕ ਵਜੂ ਕਰਦੇ, ਨਫਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਮੰਜਲ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪੈਂਦੇ। ਸੜਕ ਤੇ ਭੀੜ ਮੇਲੇ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ। ਕੋਲ ਹੀ ਜਮਨਾ, ਖਾਨਗਾਹ ਦੀ ਅਕਸੀ-ਤਸਵੀਰ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਗਾਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਵਹਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਸ ਦੀ ਠੰਢੀ ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਖਾਨਗਾਹ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਦਿਲਕਸ਼ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਸੀ।

ਖਾਨਗਾਹ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ। ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਾਲ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਜਮਾਇਤਖਾਨਾ ਕਹਿਲਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਮਰੇ ਸਨ। ਇਕ ਬੋਹੜ ਦਾ ਬ੍ਰਿਛ ਖਾਨਗਾਹ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਖੜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਛਾਂ ਛੱਤ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸਦਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਆਦਮੀ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਰਸਤਾ ਰੋਕੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਦਹਿਲੀਜ਼ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਬਵਰਚੀਖਾਨਾ ਸੀ। ਛੱਤ ਉੱਪਰ ਲਕੜੀ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਮਰਾ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਇਕ ਖਿੜਕੀ ਜਮਨਾ ਵੱਲ ਖੁਲਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਛੋਟੀ ਖਿੜਕੀ ਜਮਾਇਤਖਾਨਾ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵੱਲ। ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਦੀਵਾਰ ਸੀ। ਪਰ ਵਿਹੜੇ ਵੱਲ ਦੀਵਾਰ ਜਿਆਦਾ ਉੱਚੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕ ਛਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਸਕਣ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸ਼ੇਖ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਕਿ ਉਹ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠਣ ਤਾਂ ਜੋ ਸਭ ਤੇ ਛਾਂ ਹੋਵੇ।

ਖਾਨਗਾਹ ਵਿਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਆਸਪਾਸ ਦੇ ਹੁੰਦੇ। ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਜਿਹੜੇ ਲੰਮਾ ਸਫ਼ਰ ਕਰਕੇ ਦੂਰ-ਦਰਾਜ਼ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਥੇ ਆਉਂਦੇ। ਜੇ ਕਦੀ ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੇ ਹੱਲੇ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਆਸਪਾਸ ਦੇ ਬੇ-ਸੁਮਾਰ ਲੋਕ ਸਰਨ ਲੈਣ ਲਈ ਖਾਨਗਾਹ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਕਈ ਮੁਰੀਦ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੇਰ ਰਹਿਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ

ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਜਮਾਇਤਖਾਨਾ ਵਿਚ ਕੰਬਲ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਯਾਤਰੀ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਦਾਨ ਦਖਸ਼ਨਾ

ਇਕ ਸਮਾਂ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਲਕੁਲ ਫਕਰ ਤੇ ਫਾਕੇ ਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਚੀਤਲ ਦੀ ਦੇ ਸੇਰ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਇਕ ਚੀਤਲ ਦੇ ਇਕ ਮਣ ਖਰਬੂਜੇ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇੰਝ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਖਰੀਦਣ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਨਾ ਹੁੰਦੇ! ਜਦ ਲਗਾਤਾਰ ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਨੇ ਫਕਰ ਦਾ ਸਵਾਦ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਦੌਲਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਿਰ ਗਈ ਤਾਂ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਇਕ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਫਤੂਹ (ਦਾਨ-ਦਖਸ਼ਨਾ) ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਅਤੇ ਤੋਹਫੇ, ਨਕਦੀ, ਕਪੜੇ, ਜਿਨਸ, ਆਦਿ ਇਕ ਵੱਡੀ ਮਾਡਰਾ ਵਿਚ ਆਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਮਨਾ ਦਰਿਆ ਦੀ ਕੋਈ ਧਾਰਾ ਸੋਨੇ-ਚਾਂਦੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਨਗਾਹ ਵੱਲ ਮੋੜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਰਘੀ ਤੋਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਆਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਤੋਹਫੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਜਰੂਰਤਮੰਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਲੈਂਦੇ। ਕੋਈ ਮੋਹਤਾਜ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਜਰੂਰਤ ਪੂਰੀ ਕੀਤੇ ਖਾਨਗਾਹ ਤੋਂ ਨਾ ਜਾਂਦਾ। ਖਾਣਾ ਤਾਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਚੀਜ਼ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਫਤੂਹ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕਬਾਲ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਸੀ, ਜਦ ਫਤੂਹ ਬਹੁਤੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਆਪ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਕਿ ਉਹ ਜਲਦੀ ਵੰਡੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਜਮ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਨਾ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ। ਉਂਝ ਸ਼ੇਖ ਦਾ ਇਹ ਅਸੂਲ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਨੂੰ ਖਾਨਗਾਹ ਦੇ ਗੋਦਾਮਾਂ ਵਿਚ ਝਾੜੂ ਫੇਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਫਤੂਹ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਸੂਲ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਅਮਲ ਕਰਦੇ ਸਨ, (੧) ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਿਸੀ ਤੋਹਫੇ ਵਾਸਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਇੱਛਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। (੨) ਇਹ ਤੋਹਫਾ ਕਿਸੇ ਬਾਗ਼, ਜ਼ਮੀਨ ਆਦਿ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਵੇ। (੩) ਕੋਈ ਰਕਮ ਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਥੱਪੀ ਹੋਈ ਨਾ ਆਵੇ। (੪) ਜਿਹੜੀ ਵਸਤੂ ਫਤੂਹ ਕਰਕੇ ਆਈ ਹੋਵੇ ਉਹ ਜਮ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਨਾ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ।

ਲੰਗਰ

ਸ਼ੇਖ ਦਾ ਲੰਗਰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਆਪ ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਰੋਜ਼ੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਆਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਖਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਵਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਖਾਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਧਰਮ, ਅਕੀਦਾ, ਫਿਰਕਾ ਕਿਸੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਖਾਣ ਤੇ ਹਾਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰੋਣ ਦੇਂਦੇ। ਖਾਨਗਾਹ ਦੇ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਬੁੱਢੇ ਲੋਕ ਇਸ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਲਾਨਾ ਬੁਰਹਾਨੁਦੀਨ ਗਰੀਬ ਬੁਢਾਪੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਵਰਚੀਖਾਨੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਖਾਣਾ ਫਿਰਾਫਰ ਕਰਵਾਂਦੇ ਸਨ।

ਮਿਆਦਤ ਅਤੇ ਮਹਿਮਾਨੀ ਨੂੰ ਖਾਨਗਾਹ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਬੀਬੀ

ਫ਼ਾਤਮਾ ਸਾਮ ਦਾ ਇਕ ਕਥਨ ਅਕਸਰ ਨਕਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਰੋਟੀ ਦੇ ਉਸ ਟੁਕੜੇ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਉਸ ਪਿਆਲੇ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਲੋੜਵੰਦ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਬਰਕਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਲੱਖਾਂ ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ।

ਖਾਣੇ ਦੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਖਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੱਥ ਧੁਲਵਾਣ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ । ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਬੀ ਦੀ ਸੁੰਨਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਵਰਣ ਸ਼ੇਖ ਆਪਣੀਆਂ ਮਜ਼ਲਸਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਇਕ ਵਾਰ ਖਾਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਬਰਤਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂੰਝ ਪੂੰਝ ਕੇ ਰੱਟਨ ਲੱਗੇ । ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ, "ਤੁਥਕ ! ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏਂ ?" "ਹਜ਼ੂਰ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ 'ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਕਾਸਾਲੀਸ' ਦਾ ਲਕਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਇਹੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ।"

ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੇ ਸਨ । ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਖਾਣਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਮਹਿਮਾਨ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਉਹ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਜੇ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਕਰੇ ।

ਆਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ

ਖਾਨਗਾਹ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਆਉਂਦਾ, ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਤੋਹਫ਼ਿਆਂ ਨਾਲ, ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਆਸ਼ਾ ਦਿਲ ਵਿਚ ਜਰੂਰ ਰੱਖਦਾ । ਕੁਝ ਲੋਕ ਆਤਮਿਕ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਗਰਜ਼ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ । ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਸ਼ੇਖ ਨਜ਼ੀਰੁੱਦੀਨ ਚਿਰਾਗ਼ ਦੇਹਲੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਂ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਤਮਿਕ ਸਾਂਤੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ, ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਦੁਨੀਆਵੀ ਆਸ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਇਹ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਦੁਆ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ । ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਹਰ ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਧਾਰ ਕੇ ਅੱਲ੍ਹਾ-ਤਾਅਲਾ ਅੱਗੇ ਦੁਆ ਕਰਦੇ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਜੀਫ਼ਾ ਦੱਸ ਦੇਂਦੇ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਕਪੜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਫ਼ਾਰਸ਼ ਦਾ ਖ਼ਤ ਲਿਖ ਦੇਂਦੇ । ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੀ ਉਤਨੀਆਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਿਤਨੀਆਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਝੰਜਟ । "ਮੈਂ ਕਈ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਪਿਓ ਹਾਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ, ਕੀ ਕਰਾਂ ?" "ਮੇਰਾ 'ਮੁਆਫ਼ੀਨਾਮਾ' ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਹੈ, ਨਕਲ ਮਿਲਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ, ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਾਂ ?" "ਮੇਰਾ ਘੋੜਾ ਗੁੰਮ ਗਿਆ ਹੈ ।" "ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਿਸੀ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਬੇ-ਚੈਨ ਹੈ ।" — ਇਹ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੇ ਕਿ ਹਰ ਆਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਰਾਹਿਤ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ । ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਜਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਇਤਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ, ਜਿਤਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਰਾਹਿਤ ਪਹੁੰਚਾਣਾ । ਸ਼ੇਖ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਹੀ ਧਿਆਨ ਦੇਂਦੇ

ਸਨ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਇੰਝ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਬੇ-ਬਾਕੀ ਅਤੇ ਬਦਤਮੀਜ਼ੀ ਤੇ ਉਤਰ ਆਉਂਦਾ, ਖਾਨਗਾਹ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਸ਼ੇਖ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜ਼ੀ ਕੀਤੇ ਨਾ ਜਾਣ ਦੇਂਦੇ।

ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਿਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਤਾਅਵੀਜ਼ ਲਿਖਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਵੀ ਤਾਅਵੀਜ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਦਾ ਇਕ ਵਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਬੀਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਵਾਲ ਕੋਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਦੇ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵਾਪਿਸ ਲੈ ਕੇ ਤਾਕ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲ ਛੱਡਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਲਦਾਰੀ ਦੇ ਜਿਤਨੇ ਕੰਮ ਸਨ ਉਹ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਰਾਤ ਤੱਕ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਦੁੱਖੇ ਦਿਲਾਂ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੇੜਤਾ 'ਜਿਸ ਸੰ ਜਿਗਰ-ਇ-ਲਾਲਾ ਮੇਂ ਨੰਡਕ ਹੋ ਵੇ ਸੁਬਨਮ' ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ।

ਉਰਸ ਦੇ ਸਮਾਗਮ

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਉਰਸ ਬੜੀ ਵਿਉਂਤ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਲੇਗਰ ਦੇ ਖਰਚੇ ਵਧਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਮਾਅ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਖਾਣਾ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਤਬਰਕ (ਪ੍ਰਸਾਦ) ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਮੇਲਾਨਾ ਬਰਹਾਨਦ-ਦੀਨ ਗ਼ਰੀਬ ਲੇਗਰ ਦੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਅਜਿਹੇ ਅਵਸਰਾਂ ਤੇ ਸੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬੀਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਸ਼ੇਖ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦੇ ਸਨ ਕਿ ਖਾਣਾ ਕਿਸ ਕਿਸ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੌਣ ਕੌਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ।

ਸਮਾਅ

ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਦੀ ਖਾਨਗਾਹ ਵਿਖੇ ਕਵਾਲਾਂ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਿਸੀ ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਾਲੇ ਮੁਰੀਦ ਜਾਂ ਸਾਇਰ ਤੋਂ ਵੀ ਸ਼ੋਅਰ ਤਰੇਨੁਮ ਵਿਚ ਸੁਣ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸੇਵਾ ਕਵਾਲ ਹੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਸਮਾਅ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਕਿਸਮਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ: ਹਲਾਲ, ਹਰਾਮ, ਮਕਰੂਹ ਅਤੇ ਸਬਾਹ। ਜਿਸ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਹੱਕ ਦੀ ਤਰਫ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਲਈ ਹਲਾਲ, ਜਿਸ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹੱਕ ਵੱਲ ਹੋਵੇ ਉਸ ਲਈ ਸਬਾਹ; ਜਿਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਮਜ਼ਾਜ਼ ਵੱਲ ਹੋਵੇ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਮਕਰੂਹ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਮਜ਼ਾਜ਼ ਵੱਲ ਹੋਵੇ ਉਸ ਲਈ ਹਰਾਮ। ਫਿਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਮਾਅ ਹਲਾਲ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਕਈ ਸ਼ਰਤਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਗਾਣੇ ਵਾਲਾਮਰਦ ਹੋਵੇ, ਲੜਕਾ ਹੋਵੇ, ਜਨਾਨੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸੁਨਣ ਵਾਲੇ ਯਾਦ-ਇ-ਹੱਕ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਾ ਹੋਣ। ਜਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਜਾਵੇ ਉਹ ਅਸਲੀਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮਜ਼ਾਮੀਰ (ਸਾਜ਼ਾਂ) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਦਾ ਨੇਮ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਕਿਸੀ ਸਮਾਅ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਕਬੂਲ ਫ਼ਰਮਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਫ਼ਤਾਰ ਵਿਚ ਕਮੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਮਹਿਫ਼ਲ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਕਿਹੋ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਸ਼ੇਖ ਅਤੇ ਸੱਜਾਦਾ ਸਾਹਿਬ ਉਥੇ

ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ, ਪਰ ਸਦਰ ਨਜ਼ੀਨ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਹੀ ਹੁੰਦੇ, ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਸਾਹਿਬ-ਇ-ਸਮਾਅ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ ।

ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਦਾ ਇਕ ਕਵਾਲ ਹਸਨ ਮੇਮੋਦੀ ਸੀ । ਜਿਸ ਦੇ ਗਾਣੇ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਬੇ-ਮਿਸਾਲ ਸੀ । ਦੂਜਾ ਸ਼ਾਮਤ ਸੀ, ਜੋ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਲਾਜ਼ਵਾਬ ਸੀ । ਸ਼ੇਖ ਦਾ ਦਸਤੂਰ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਅ ਸਮੇਂ ਜਿਹੜਾ ਕਪੜਾ ਜਾਂ ਦਸਤਾਰਚਾ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਭਿੱਜ ਜਾਂਦਾ ਉਹ ਕਵਾਲ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਂਦੇ ਸਨ । ਜਦ ਸ਼ੇਖ ਕਿਸੇ ਬਾਗ਼ ਜਾਂ ਬਗੀਚੇ ਵਿਚ ਤਸਰੀਫ਼ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਝੋਲੇ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਕਥਾਲ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਬਦੁੱਲ੍ਹਾ ਚਲਦੇ ਅਤੇ ਨਰਮ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਿੱਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਅਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ । ਸੁਲਤਾਨੁਲ ਮਸ਼ਾਇਖ ਤੇ ਵਜੂਦ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹਾਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਹੰਝੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਹਿ ਭਰਦੇ ।

ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਦੋਹੜੇ ਵੀ ਬੜੇ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਕਵਾਲ ਨੇ ਗਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ :

ਬਕਿਆ ਬਿਨ ਵਾਜੀ ਐਸਾ ਸੁੱਖ ਸੇਨ ਯਾਸ਼ਨ ਤਾਂ ਆਪ ਨੱਚਨ ਲੱਗੇ । ਇਕ ਥਾਂ ਰਹਿ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਬੈਲਾਂ ਨੂੰ ਹੱਕਣ ਵਾਲਾ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, 'ਬਾਹਰੀ ਹੋ ਬਾਹਰ' ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ੇਖ ਵਿਸਮਾਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਏ ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਮਾਇਤਖਾਨੇ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸਮਾਅ ਦੀ ਮਹਿਫਲ ਜੰਮੀ । ਇਹ ਗਿਆਸੁਦੀਨ ਤੁਗਲਕ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਸਮਾਅ ਦੀ ਵੱਡੀ ਮਹਿਫਲ ਤੇ ਕੁਝ ਇਤਰਾਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਮਜਲਿਸ ਕੋਠੇ ਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ । ਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਦਾ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਲਿਖਣਾ ਕਿ ਇਹ ਗਿਆਸੁਦੀਨ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਵਿਅਰਥ ਨਹੀਂ । ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਖੜੋਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਚਾਰਪਾਈ ਤੇ ਤਸਰੀਫ਼ ਰੱਖਦੇ ਸਨ । ਮੁਰੀਦ ਬੜੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ । ਹਸਨ ਮੇਮੋਦੀ ਨੇ ਸਾਅਦੀ ਦਾ ਸ਼ੇਅਰ ਗਾਇਆ :

ਸਾਅਦੀ ਤੋਂ ਕੇਸਤੀ ਕਿ ਦਰ ਆਈ ਦਰੀਂ ਕਮੇਦ

ਚੰਦਾ ਫਤਾਦਾ ਅੰਦ ਕਿ ਮਾ ਸੰਦ-ਇ-ਲਾਗ਼ਰੇਮ

(ਐ ਸਾਅਦੀ ਤੇਰੀ ਕੀ ਹੈਸੀਅਤ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸੇਂ । ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ (ਬੜੇ ਮੋਟੇ) ਸ਼ਿਕਾਰ ਇਸ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਚੁਕੇ ਹਨ ਅਤੇ (ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ) ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਾਂ ।

ਤਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਦੇ ਹੰਝੂ ਵਹਿ ਭਰੇ ਅਤੇ ਪਤਲੀ ਦਸਤਾਰ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਜਿਹੜੇ ਫਾੜ ਫਾੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਹਸਨ ਮੇਮੋਦੀ ਨੂੰ ਹੰਝੂ ਪੁੰਝ ਪੁੰਝ ਕੇ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ । ਫਿਰ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਅਮੀਰ ਹਾਜ਼ੀ ਨੇ ਇਕ ਗਜ਼ਲ ਪੜ੍ਹਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਦ ਇਸ ਸ਼ੇਅਰ ਤੇ ਪੁੱਜੇ :

ਖ਼ੁਸਰੋ ਤੇ ਕੀਸਤੀ ਕਿ ਦਰ ਆਈ ਦਰੀਂ ਸ਼ੁਮ ਰ

ਕੀਨ ਇਸ਼ਕ ਤੇਰਾ ਬਰ ਸਰ ਮਰਦਾਂ ਦੀਂ ਜ਼ਰਾਅਤ

(ਖ਼ੁਸਰੋ ਭਲਾ ਤੇਰੀ ਕੀ ਹੈਸੀਅਤ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਏ (ਕਿਉਂਕਿ) ਇਸ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਜਵਾਨ ਮਰਦਾਂ ਤੇ ਚਲਾਇਆ ਹੈ ।)

ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਉਪਰ ਹਾਲ ਤੇ ਵਜ਼ਦ ਦੀ ਕੋਫ਼ੀਅਤ ਤਾਰੀ ਹੋ ਗਈ । ਅਮੀਰ ਹਾਜ਼ੀ ਇਸ

ਸ਼ੇਅਰ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਇਕ ਦਸਤਾਰਚਾ ਹਸਨ ਕਵਾਲ ਦੇ ਪਾਸ ਸੁੱਟਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੁਜਾ ਅਮੀਰ ਹਾਜ਼ੀ ਵੱਲ । ਫਿਰ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਖੁਾਜਾ ਮੂਸਾ (ਮੌਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦ-ਦੀਨ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਅਸਹਾਕ) ਨੂੰ ਨੱਚਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ । ਸ਼ੇਖ ਉਪਰ ਅਜਿਹੀ ਮਸਤੀ ਆਈ ਕਿ ਤਕਲੀਫ਼ਨ ਅੱਧਾ ਚਿਨ੍ਹ ਇਸੇ ਵਿਚ ਝੁੱਕੇ ਰਹੇ ।

7. ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ

ਮਰਾਂ ਫਕਰ ਬਹਿਤਰ ਹੈ ਅਸਕੰਦਰੀ ਸੇ
ਯੇ ਅਦਮ ਗਰੀ ਹੈ ਵੇ ਆਈਨਾ ਸਾਜੀ

— ਇਕਬਾਲ

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ੭੦ ਸਾਲ ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਅਤੇ ਲਗਨ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਕੀਤੇ ਸਨ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸੰਬੰਧ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਥੱਕੇ ਹਾਰੇ ਤੇ ਟੁੱਟੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਦਮੀ ਵੱਧਦੇ ਜਾਏ ਹਨ ਅਤੇ ਆਦਮੀਅਤ ਘਟਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਜਦ ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਖਾਲੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਰਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਬਤੀਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਥਰੂ ਨਾ ਬਹਾਏ ਹੋਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਨਿਰਜੀਵ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪਾ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਤਰਬੀਅਤ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵੱਡਾ ਮੀਨਾਰ ਬਣ ਗਏ ਕਿ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਉਸ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਰਸਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿਲ ਵੀ ਰੁਸ਼ਨਾ ਗਏ। ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਸਲ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਲਈ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੀ ਬਸ਼ਾਰਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਲ੍ਹਾ-ਤਾਅਲਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨੂੰ “ਪਏ ਗਮ ਬਰੀ” (ਗਮ ਉਠਾਣ ਵਾਲਾ) ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਇਨਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਅਧੂਰਾ ਤੇ ਉੱਟਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਹੱਬਤ ਅਤੇ ਇਸ਼ਕ ਜ਼ੋਹਰ ਹਨ, ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ, ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਸੁਆਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਮੌਲਾਨਾ ਫਖਰੁੱਦ-ਦੀਨ ਮੋਹੂਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਖਤ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

‘ਅਸਹਾਬ-ਇ-ਤਰੀਕਤ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਸਹਮਤ ਹਨ ਕਿ.....ਇਨਸਾਨੀ ਖਲਕਤ ਨਾਲ.....ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਸ਼ਾ ਮੁਹੱਬਤ ਰਬੁੱਲ ਆਲਮੀਨ ਹੈ.....ਮੁਹੱਬਤ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਤੇ ਸਫ਼ਾਈ। ਜਾਤੀ ਮੁਹੱਬਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਫ਼ਾਈ ਮੁਹੱਬਤ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਦਖਲ ਹੈ.....

ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਚਾਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਿਲ ਨੂੰ ਜ਼ਿਕਰ ਲਈ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀਆਂ.....ਖਲਕ, ਦੁਨੀਆਂ, ਨਫ਼ਸ ਅਤੇ ਸ਼ੈਤਾਨ।

ਰਸੂਲ ਦੀ ਪੇਰਵਾ

ਇਤਬਾਅ-ਇ-ਰਸੂਲ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨੁਲ ਮਸ਼ਾਇਖ ਅਲਾਹੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਦੱਸਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਲਾਫ਼ਤਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਆਪ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਸੂਲ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਚ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਅਵਸਰ ਤੇ ਕੋਈ ਹਦੀਸ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਜਾਂ ਸੁੰਨਤ-ਇ-ਰਸੂਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਵਡੱਪਣ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਗ਼ੈਰਤ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਹੱਜ ਬਦਲੇ ਜ਼ਿਆਰਤ-ਇ-ਰਸੂਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਮੌਲਾਨਾ ਹਸਾਮੁੱਦ-ਦੀਨ, ਜਿਹੜੇ “ਕੁਵਤੁਲਕਲੂਬ” ਅਤੇ “ਐਯਾਉਲ ਅਲੂਮ” ਦੇ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਸਨ, ਜਦ ਹੱਜ ਤੋਂ ਪਰਤੇ ਅਤੇ ਮਦੀਨਾ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਹਾਜ਼ਰੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ ‘ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਖਾਨਾ-ਇ-ਕਾਅਬਾ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਾਬ ਨਬੀ ਕਰੀਮ ਸਲਾ-ਅੱਲ੍ਹਾ ਅਲੀਹ-ਉ-ਸਲਮ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਦੀ ਅਲੱਗ ਨੀਅਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨੀਅਤ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਆ-ਹਜ਼ਰਤ-ਸਲਾਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਿਆਰਤ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣੇ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਰਤ ਨਾ ਕਰੇ। ਮੌਲਾਨਾ ਹਸਾਮੁੱਦ-ਦੀਨ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦਾ ਮਨਸ਼ਾ ਸਮਝ ਗਏ ਅਤੇ ਦੋਬਾਰਾ ਮਦੀਨਾ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੀ ਨੀਯਤ ਨਾਲ ਚੱਲ ਪਏ।

ਅੰਤਰ-ਸੁਧੀ

ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਸੁਧੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਉਸ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਉਨਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਦਿਲ ਵਿਚ ਦਵੈਸ਼-ਭਾਵ, ਦੁਸ਼ਮਣੀ, ਹਸਦ ਤੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਰੱਬੀ ਨੂਰ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਸਯੀਰੁਲ ਔਲੀਆ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ :

“ਹਜ਼ਰਤ ਸੁਲਤਾਨੁਲ ਮਸ਼ਾਇਖ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਦਮੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਜਿਹੜਾ ਸਾਹ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਨਫੀਸ ਤੇ ਬੇ-ਜੋੜ ਮੋਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਬਦਲ ਕਿਆਮਤ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ। ਰਾਤ ਦਿਨ, ਸਾਲ ਤੇ ਮਹੀਨੇ, ਗਰਮੀ ਸਰਦੀ ਤੇ ਬਰਸਾਤਾਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਕਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਤ ਤੇ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕਿਤਨੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਤਨੇ ਬੁਰੇ ਕੰਮ, ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਗ਼ੌਰ ਕਰੇ ਕਿ ਮੈਂ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਅਮਲ ਕੀਤਾ।”

ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਸੀ ਕਿ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਗੱਲ ਪਰਖਦੇ ਸਨ ਪਰ ਆਪ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ। ਫਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬੁਰਾ ਕਹਿਣਾ ਬੁਰਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਚਾਹੁਣਾ

ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬੁਰਾ ਹੈ ।

ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਪਹੁੰਚਾਉਣੀ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਦਾ ਨਚੌੜ ਸਮਝਦੇ ਸਨ । ਉਹ ਸ਼ੇਖ ਅਬੂਸੈਯਦ ਅਬੂ-ਉਲ-ਖੋਰ ਦੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਹੱਕ ਦੇ ਪਾਸ ਕਿਤਨੇ ਰਸਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਜਿਤਨੇ ਜ਼ਰੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਰਸਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਪਰ ਸਾਡਾ ਅਨੁਭਵ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਰਾਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਨਜ਼ਦੀਕ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਅਸਾਂ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਪਾਇਆ ਹੈ ਇਸੇ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਪਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦੀ ਅਸੀਂ ਵਸੀਅਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ।" ਸ਼ੇਖ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜਾਤੀ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਇਹੋ ਸੀ । ਫਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕ ਦਿਤੀ ਗਈ । ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਬਖਸ਼ :

ਮੈਕੋਸ਼ ਕਿ ਰਾਹਤੇ ਬਜਾਨੇ ਬਰਸਦ

ਯਾਦਸਤ ਸ਼ਕਸਤਾ ਬਨਾਨੇ ਬਰਸਦ

(ਅਜਿਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਪੁੱਜੇ ਜਾ ਕਿਸੇ ਭੁੱਖੇ ਦਾ ਪੇਟ ਭਰੇ ।)

ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਉਮਰ ਭਰ ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ । ਬੁਰੇ ਹਾਲ, ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਾਨਗਾਹ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਤੋਂ ਉਹ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਦਲ ਦੇਂਦੀ । ਉਹ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਖੁਸ਼ ਰਹਿਣ ਦਾ ਰਾਜ਼ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਉਹ ਹਾਲਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਜਿਹੜੀ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੌਲਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਾਝੇਪਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਖਾਨਗਾਹ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ, ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਨਾ ਕਰਨ । ਕਿਸਮ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਮਸਲੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ । ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਤੁਰੰਤ ਸਮਾਧਾਨ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੱਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ । ਕੇਵਲ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਵ ਸੀ ਕਿ ਦਿਲ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਅਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਰੁਖ ਮੌਜੂਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਚਾਕਰੀ ਵਿਚ ਵਿਅਸਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ । ਗਰੀਬੀ ਵਿਚ ਦਿਲ ਦੇ ਖੇੜੇ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ, ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕੰਮ ਹੈ । ਸ਼ੇਖ ਇਸੇ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਔਲਾ-ਤਾਅਲਾ ਤੋਂ ਖੁਸ਼-ਵਕਤ ਅਤੇ ਦਿਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਦੁਆ ਫਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ।

ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਧਰਮ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਤੇ ਕੇਵਲ ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਤੰਗ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਾਇਆ । ਫਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, "ਭਗਤੀ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੇ

ਅਖਤਿਆਰੀ। ਲਾਜ਼ਮੀ ਭਗਤੀ ਤੇ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਲਾਭ ਕੇਵਲ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਜਾਤ ਨੂੰ ਪੁੱਜੇ, ਮਿਸਾਲ ਵੱਜੋਂ ਨਮਾਜ਼, ਰੋਜ਼ਾ, ਹੱਜ, ਸਿਮਰਨ, ਤਸਤੀਹ ਆਦਿ, ਪਰ ਅਖਤਿਆਰੀ ਭਗਤੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਭਗਤੀ ਦਾ ਫਲ ਅਸੀਸ ਹੈ। ਇਸ ਭਗਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਹਰ ਹਾਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।"

ਸ਼ੇਖ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋਤਤਾ ਵਿਚ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਦੋ ਦਰਵੇਸ਼ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮਜ਼ਜੂਬ (ਮਸਤ) ਸੀ, ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ। ਦਰਵੇਸ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਤਲਾ ਤੇ ਵਜੂ ਵਾਸਤੇ ਗਏ। ਉਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਲਈ ਖੜੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾ ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਬਰਤਨ ਭਰ ਭਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦ ਵਾਪਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਜ਼ਜ਼ੂਬ ਨੇ ਪਾਸਾ ਪਰਤਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਕੰਮ ਤਾਂ ਉਹੀ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਤੂੰ ਤਲਾ ਤੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਹ ਸ਼ੇਰ ਮਚਾਣਾ ਕੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਈ।"

ਸਭ ਲਈ ਕਲਿਆਣ

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਾ ਘੇਰਾ ਤੰਗ ਕਰੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਬ ਦੇ ਇਸ ਗੁਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਕੇ ਇਨਸਾਨੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਝੋਂਪੜੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਗਰਮੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਰਿਸ਼ਭਿਮ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਅਮੀਰ, ਮੋਮਨ ਤੇ ਕਾਫ਼ਿਰ ਦਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ, ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਪਿਆਸ ਮਿਟਾਂਦੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਸਭ ਲਈ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਵਾਰ ਵਾਰ ਅਤੇ ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਉਭਾਰਦੇ ਕਿ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਅਤੇ ਨੇੜੀ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਫਰਕ ਜਾਂ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿੱਸਾ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ : ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦਾ ਇਹ ਦਸਤੂਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਸ਼ਰੀਕ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਮਹਿਮਾਨ ਦੀ ਖ਼ਜ਼ ਵਿਚ ਦੂਰ ਦੂਰ ਵੀ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਕ ਅਪਰਾਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦੇਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਿਜ਼ਕ ਆਈ। ਉਸੀ ਸਮੇਂ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ : "ਅੰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਤੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ।"

ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ-ਤਿਆਗ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਿਆਗ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੀਵਨ-ਸੰਘਰਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਬਹਿ-ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਪਦਾਰਥਕ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਲਾਭ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਉਤਮ ਵ੍ਰਹਾਨੀ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ

ਜਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣਾ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਨੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਅਸੰਤੁਲਨ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ । ਫਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ :

“ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰ ਲਵੇ ਅਤੇ ਲੰਗੋਟ ਬੰਨ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਵੇ । ਤਿਆਗ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਪੜੇ ਪਾਵੇ, ਰੋਟੀ ਵੀ ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਸਮਝੇ, ਪਰ ਜਮ੍ਹਾਂ-ਖੋਰੀ ਨਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਤਬੀਅਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਨਾ ਬੰਨ੍ਹੇ :”

ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ, ਬੁੱਢਾ ਅਤੇ ਬਦਸੂਰਤ ਔਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੇਰੇ ਕਿਤਨੇ ਖਸਮ ਹਨ ?” ਉਤਰ ਮਿਲਿਆ, “ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ।” ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਕਿਸੇ ਭੈਨੂੰ ਤਲਾਕ ਵੀ ਦਿਤਾ ਹੈ ?” ਉਤਰ ਮਿਲਿਆ “ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹਾਂ ।”

ਸ਼ੇਖ ਦਾ ਬਚਨ ਸੀ ਕਿ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਦੌਲਤ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸੁਵਾਬ ਉਸ ਨੂੰ ਖਰਚ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ । ਜਿਹੜਾ ਆਪ ਦੌਲਤ 'ਚੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦਾ ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖਰਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗੀ ਹੀ ਹੈ ।

ਸਮਾਜੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ

ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਫਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਮਾਜੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਖੇੜਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਚੰਗੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਸਥਰ ਤੇ ਸ਼ੁਕਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਸਲੇ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਗੁੱਸਾ ਪੀਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਸਗੋਂ ਜਿਸ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਕੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਗੁੱਸਾ ਕਢ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਕਿਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕੱਢ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਵੀ ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਠੰਡੀ ਪੈ ਜਾਵੇਗੀ ।

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਅਤੇ ਬੁਰੀ ਦੋਹਾਂ ਭਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਇਕ ਨਫਸ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵੱਖਵਾਦ ਤੇ ਨਫਰਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ । ਦੂਜਾ ਦਿਲ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਂਝੀ, ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਤਵੱਲ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ । ਜੇ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਨਫਸ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਗੜਾ ਅਤੇ ਕੁਝਤਨ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ । ਪਰ ਜੇ ਨਫਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਫਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫੁੱਟ, ਟਕਰਾਉ ਅਤੇ ਝਗੜੇ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ । ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਹਲ ਨਹੀਂ । “ਜੇ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਕੰਡਾ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਕੰਡਾ ਰੱਖ ਦੇਵਾਂ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕੰਡੇ ਹੀ ਕੰਡੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ।” ਸ਼ੇਖ ਅਬ-ਸਈਦ-ਅਬੂ-ਉਲਖੇਰ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ੇਅਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਫਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ :

ਹਰ ਕਿ ਮਾਰਾ ਯਾਰ ਨਬਵਦ, ਈਜਦ ਉਤਰਾ ਯਾਰ ਬਾਦ

ਵਿਆਕਿ ਮਾਰਾ ਹੰਜਾ ਦਾਰਦ ਰਾਹਤਸ ਬਸਯਾਰ ਬਾਦ
 ਹਰ ਕਿ ਉ ਦਰ-ਰਾਹ ਮਾ ਖਾਰੇ ਨਹਦ ਅਜ ਦੁਸ਼ਮਨੀ
 ਬਰ ਗੁਲੇ ਕਜ ਬਾਗ ਉਮਰਸ ਬਸਗੁਫਤਨ ਬੇ ਖਾਰ ਬਾਦ
 (ਜਿਹੜਾ ਸਾਡਾ ਯਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਅੱਲ੍ਹਾ ਉਸ ਦਾ ਮਦਦਗਾਰ ਹੋਵੇ । ਜਿਹੜਾ ਸਾਨੂੰ
 ਦੁੱਖ ਦੇਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਆਰਾਮ ਤੇ ਰਾਹਤ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਰੇ । ਹਰ ਉਹ ਮਨੁੱਖ
 ਜਿਹੜਾ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੰਡੇ ਵਿਛਾਏ, ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਗ ਵਿਚ
 ਕੰਡਿਆਂ ਰਹਿਤ ਫੁੱਲ ਖਿਲਣ ।)

ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ : (੧) ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਨਾ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖੇ
 ਨਾ ਬੁਰਾ ਅਜਿਹਾ ਜਮਾਦਾਤ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । (੨) ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬੁਰਾਈ ਨਾ
 ਕਰੇ, ਸਗੋਂ ਭਲਾਈ ਹੀ ਕਰੇ (੩) ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਭਲਾਈ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜੇ ਉਹ ਬੁਰਾਈ ਵੀ
 ਕਰੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਭਲਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਿਹਾ ਜਾਵੇ ।
 ਸੂਫੀ ਇਸ ਅੰਤਮ ਗੱਲ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਵਾਰ ਵਾਰ
 ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਮੰਦਾ ਕਰੇ ਜਾਂ
 ਚੰਗਾ, ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਆਉ। ਇਸੇ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ
 ਭਲਾਈ ਹੈ ।

ਜਾਇਜ਼-ਕਿਰਤ

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਕਿਰਤ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਦੱਸਦੇ ਸਨ
 ਅਤੇ ਹਦਾਮ ਦੀ ਗਰਾਹੀ ਤੇ ਪੇਟ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਰੱਖਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ
 ਸੀ ਕਿ ਰੋਜ਼ੀ ਲਈ ਸੰਘਤਸ਼ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਆਪਣੇ ਬਾਲ-ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਰੋਜ਼ੀ
 ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਕੇਵਲ ਦਾਨ ਤੇ ਜੀਵਨ
 ਬਿਤਾਣਾ ਸਿਰਫ਼ ਖਲੀਫ਼ਿਆਂ ਲਈ ਉਚਿਤ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਵਾਰਨ ਦੀ
 ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਵਿਅਸਤ ਕੀਤਾ
 ਹੋਇਆ ਸੀ । ਆਮ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਣ । ਇਸ
 ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਬੋਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਸਬ-ਇ-ਹਲਾਲ ਨਾਲ ਜਿਹੜਾ
 ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਪੇਟ ਭਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਹਰ ਨਾਉਂ 'ਇਸਮ-ਇ-ਆਜ਼ਮ' ਦੀ
 ਤਾਸੀਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ।

8. ਸੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤ ਤੋਂ ਦੂਰ

ਕੌਮੋਂ ਕੀ ਤਕਦੀਰ ਵੇ ਮਰਦ-ਇ-ਦਰਵੇਸ਼

ਜਿਸ ਨੇ ਨਾ ਡੁੰਡੀ ਸੁਲਤਾਂ ਕੀ ਦਰਗਾਹ

- ਇਕਬਾਲ

ਚਿਸਤੀਆ ਸਿਲਸਲੇ ਦਾ ਅਸੂਲ ਸੀ ਕਿ ਸੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤੱਥ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਛੁਪੀਆਂ ਸਨ। ਦਰਬਾਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਕਾਜ਼ੇ ਰੂਹਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਫਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, “ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੋ।” ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਸੈਯਦੀ ਮੌਲਾ ਜਰਜਾਨ ਤੋਂ ਅਜੋਧਨ ਆਏ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਕਿਯਾਮ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ, “ਸੈਯਦੀ ਤੂੰ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈਂ, ਉਥੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰਾਂ-ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਪੈਦਾ ਹੋਣਗੇ। ਯਾਦ ਰੱਖੋ, ਜਿਹੜਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰਾਂ-ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” (ਤਾਰੀਖ ਫੀਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹੀ)। ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ-ਉਸਾਰੀ ਇਸੇ ਅਸੂਲ ਤੇ ਹੋਈ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੇ।

ਮੌਲਾਨਾ ਜਲਾਲੁਦ-ਦੀਨ ਖਿਲਜੀ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲਾ ਸੁਲਤਾਨ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਅਜ਼ਮਤ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਸੁਣ ਕੇ ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਭੇਟ ਕਰਨੇ ਚਾਹੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਨਾ ਮੰਨੀ ਗਈ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਖਾਨਗਾਹ ਵਿਚ ਆਪ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਤਾਂ ਫਰਮਾਇਆ, “ਮੇਰੀ ਖਾਨਗਾਹ ਦੇ ਦੋ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹਨ। ਸੁਲਤਾਨ ਇਕ ਵਿਚੋਂ ਅੰਦਰ ਆਏਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ।” ਫਿਰ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਖਬਰ ਕੀਤੇ ਖਾਨਗਾਹ ਵਿਖੇ ਜਾਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ। ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਉਸ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਉਚ ਪਦਵੀ ਤੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਦੀ ਖਬਰ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਇਕਦਮ ਅਜੋਧਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਵਾਸਤੇ ਚੱਲ ਪਏ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਜਦ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਡਾਂਟਿਆਂ। ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਜਾਨ ਜਾਣ ਦਾ ਹੀ ਡਰ ਸੀ, ਪਰ ਸ਼ੇਖਾਂ ਦੇ

ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਨਾਲ ਈਮਾਨ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਸੀ।" (ਸਯੀਰੁਲ ਔਲੀਆ)

ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਿਲਜੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਮੇਂ ਕਈ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਾਮਦੀ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਹ ਡਰ ਪਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਅਤਾ ਇਕ ਸਿਆਸੀ ਖਤਰਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਜ਼ਜ਼ਬਿਆਂ ਅਤੇ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਖਿਜਰ ਖਾਨ ਦੇ ਹੱਥ ਇਕ ਖਤ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਘਲ੍ਹਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਲੇਖ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ। ਜਦ ਇਹ ਖਤ ਖਿਜਰ ਖਾਨ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਗ਼ੈਰ ਖਤ ਖੋਲ੍ਹੇ ਮੌਜ਼ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਫਰਮਾਇਆ, "ਅਸੀਂ ਗੱਲ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਮਤਲਬ। ਮੈਂ ਇਕ ਫਕੀਰ ਹਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਦੁਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜੇਕਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਇਹ ਕਹਿ ਦੇਣ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਥੋਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤੇ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂ। ਖੁਦਾ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ।" ਇਹ ਉਤਰ ਸੁਣ ਕੇ ਸੁਲਤਾਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖਾਂ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਬਦਗੁਮਾਨੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। (ਸਯੀਰੁਲ-ਔਲੀਆ)

ਜਿਜ਼ਾਉਦੀਨ ਬਰਨੀ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਦੂਰ-ਦਰਾਜ਼ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰ ਬਹਾਨਿਆਂ ਨਾਲ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ, ਪਰ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਦੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤਿ ਸਨਮਾਨ ਸੀ। ਜਦ ਦੱਖਣੀ ਹਿੰਦ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੱਕ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਦੁਆ ਕਰਨ ਦੀ ਬਿਨੈ ਕੀਤੀ। 'ਫਰਿਸ਼ਤਾ' ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਅਲਾਉਲਮਲਕ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਧਰਮ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਖਿਆਲ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਅਤੇ ਜਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਲਾਉਲਮਲਕ ਲਈ ਦੁਆ-ਇ-ਖ਼ੈਰ ਕੀਤੀ।

ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਿਲਜੀ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧਤਾ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁੱਜ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖਿਜਰ ਖਾਨ ਸ਼ੇਖ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਖਿਜਰ ਦਸਤਸ਼ ਗਰਿਫਤ-ਉ-ਖਿਜਰ ਖਾਂ ਪਾਏ।

(ਖਿਜਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਪਕੜ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਖਿਜਰ ਖਾਂ ਨੇ ਪੈਰ)

ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰੀ, ਹਾਕਿਮ, ਅਮੀਰ, ਬਿਉਪਾਰੀ, ਦਸਤਕਾਰ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਮਰਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਗਏ।

ਕੁਤਬੁਦ-ਦੀਨ ਮੁਬਾਰਕ ਖਿਲਜੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਹ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦ

ਖਿਜਰ ਖਾਂ ਦੀ ਤਖਤ-ਨਸ਼ੀਨੀ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨਗੇ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਤਖਤ-ਨਸ਼ੀਨੀ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਪਰ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਪ੍ਰਤਿ ਬਦਗੁਮਾਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾਨਗਾਹ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੋਹਫਿਆਂ ਅਤੇ ਦਾਨ ਕਾਰਨ ਹੀ ਖਾਨਗਾਹ ਦਾ ਲੰਗਰ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਾ ਆਈ ਤਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਕਸਟ ਦੇਣ ਦੇ ਦੂਜੇ ਤਰੀਕੇ ਢੂੰਡਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਕੇਵਲ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਸ਼ੇਖ ਦਾ ਸਿਰ ਲਿਆਏਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ। ਫਿਰ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਸ਼ੇਖ ਰੁਕੁਨਦੀਨ ਮੁਲਤਾਨੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਇਆ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪਣੀ ਖਾਨਗਾਹ ਇੱਥੇ ਕਾਇਮ ਕਰੇ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ੇਖਾਂ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਧਿਆਨ ਦੇਣ। ਪਰ ਸ਼ੇਖ ਮੁਲਤਾਨੀ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਸ਼ੇਖਾਂ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕਈ ਮੀਲ ਬਾਹਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਗਏ। ਦੋਹਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ (ਜਿਹੜੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬੜਾ ਲਿਆਜ਼ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ) ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਸ਼ੇਖਾਂ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਆਪਣੀ ਖਾਨਗਾਹ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਮੁਲਤਾਨੀ ਮਹਿਲ ਵੱਲ ਚਲ ਪਏ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ। ਫਰਮਾਇਆ, "ਜਿਹੜਾ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਇਨਸਾਨ ਹੈ।" ਇਸ ਵਾਕ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਤੇ ਪਾਣੀ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਇਕ ਮਸਜਿਦ ਬਣਵਾਈ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਲਮਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਦੇਸ਼ਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਇਸ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਜ਼ੁਮ੍ਹੇ ਦੀ ਨਿਮਾਜ਼ ਅਦਾ ਕਰਨ। ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਕਹਿ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਪਾਸ ਦੀ ਮਸਜਿਦ ਦਾ ਮੇਰੇ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਇਸ ਵਿਚਾਲੇ ਇਕ ਹੋਰ ਉਲਝਣ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸ਼ੇਖ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕਬਾਦ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਆਪਣੇ ਖਾਦਿਮ ਇਕਬਾਲ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਕਬਾਲ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਿਲਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਂਦ-ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣ। ਜੇ ਇੰਝ ਸੀ ਤਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਿਲਜੀ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਨਾਲ ਸਤਿਕਾਰ ਭਰੀ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਸੀ। ਕੁਝ ਮਤਲਬ-ਪ੍ਰਸਤ ਦਰਬਾਰੀਆ ਨੇ ਮੁਬਾਰਕ ਖਿਲਜੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਖਾਦਿਮ ਨੂੰ ਭੇਜਣਾ, ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਤੰਹੀਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਗਲੀ ਚਾਂਦ-ਰਾਤ ਨੂੰ ਜੇ ਸ਼ੇਖ ਆਪ ਨਾ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨਾਲ ਬੰਨ ਕੇ ਇਥੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਖਬਰ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹਲਚਲ ਮਚ ਗਈ। (ਸਯੀਰੁਲ ਐਲੀਆ)

ਅਜਿਹਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੁਲਤਾਨ ਨਾਲ

ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਕਦ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਹੋਈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਖੈਰੁਲਮਜਾਲਿਸ, ਸਯੀਰੁਲ ਔਲੀਆ ਅਤੇ ਦੁਰਹ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਬਾਰਕ ਖਿਲਜੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਹਦੀਸ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ :

‘ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਤੇ ਨੇਕ ਆਦਮੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠੇਗਾ, ਭਾਵੇਂ ਰਾਤ ਦਿਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਲ ਹੀ ਬੈਠਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਸ ਚੰਗੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਹੱਕ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।’

ਜਦ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤੇ ਨਾਜ਼ਕ ਹੋਏ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁਰੀਦ, ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਪੀਰ ਸ਼ੇਖ ਜਿਯਾ-ਉਦੀਨ ਰੁਮੀ ਦੇ ਪਾਸ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਕਿ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਸਖ਼ਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰੋ। ਪਰ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਲੋਕ ਉਥੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਰਮੀ ਸਖ਼ਤ ਬੀਮਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜ ਸਕਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਆ ਗਈ। ‘ਤੀਜੇ’ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦਾ ਆਮਨਾ-ਸਾਮਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਖ ਤਿਲਾਵਤ ਵਿਚ ਮਸਰੂਫ਼ ਸਨ, ਸੁਲਤਾਨ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਖੜੇ ਨਾ ਹੋਏ ਕਿ ਕੁਰਆਨ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਹਜ਼ਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਆਦਰ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸੁਲਤਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਬੜੇ ਖਫ਼ਾ ਹੋਏ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵਿਚ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਖੈਰ ਜੋ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਦੂਰੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। (ਸਯੀਰੁਲ-ਔਲੀਆ)

ਜਿਸ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਚੰਦ ਨਜ਼ਰ ਆਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨ ਜੇਕਰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਗ਼ਰੂਰ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਗ਼ਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਕੀ ਨਤੀਜੇ ਹੋਣਗੇ? ਕਈ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਚਲੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਮੁਸੀਬਤ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦੇਣ।

ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਡੋਲਾ ਕਿਸ ਸਮੇਂ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦੇ ਆਸਾਰ ਵੇਖੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨੇੜੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਘਬਰਾਉਣ ਨਾ, ਰਾਤ ਮੈਂ ਸੁਪਨਾ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਬੈਲ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਸਿੰਗ ਪਕੜ ਕੇ ਉਲਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਿਨ ਸ਼ੇਖ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਤੇ ਵੀ ਗਏ ਅਤੇ ਦੁਆ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੈਂ ਮਜ਼ਾਰ ਤੇ ਨਾ ਆਵਾਂਗਾ। ਜਿਸ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਚੰਦ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ, ਸ਼ੇਖ ਆਪਣੀ ਛੱਤ ਤੇ ਟਹਿਲ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ੇਅਰ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਸੀ :

ਐਹ ਰੋ ਬਹਕ ਚਰਾਨਸ਼ਸਤੀ ਬਿਜਾਏ ਖੇਸ਼

ਬ-ਸ਼ੇਰ ਪੰਜਾ ਕਰ ਦੀ, ਦੇਦੀ ਸਜਾਏ ਖੇਸ਼

(ਐ ਲੂਮੜੀ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਥਾ ਤੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਬੈਠੀ ਰਹੀਂ ਤੂੰ ਸ਼ੇਰ ਨਾਲ ਪੰਜਾ ਕੀਤਾ

ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਜ਼ਾ ਵੇਖ ਲਈਂ ।)

ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਮਹਿਬੂਬ ਖੁਸਰੋ ਖਾਨ ਹਜ਼ਾਰ ਥੰਮਾਂ ਦੀ ਛੱਤ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ । ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਮ-ਕਬੀਲਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਹਿਲ ਵਿਖੇ ਬੁਲਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸਿਰ ਧੜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰ ਥੰਮਾਂ ਦੇ ਥੱਲੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ।

(ਸਯੀਰੁਲ-ਅੱਲੀਆ, ਸਯੀਰੁਲ ਆਰਫ਼ੀਨ)

ਖੁਸਰੋ ਖਾਨ ਨੇ ਨਾਸਿਰੁਦ-ਦੀਨ ਦਾ ਲਕਬ ਇਖਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਆਲਮਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖਾਂ ਦੀਆਂ ਹਮਦਰਦੀਆਂ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ । ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਹ ਤਿਨਕ ਭੇਜੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੱਖ ਲਏ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤਮੰਦਾਂ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤੇ । ਜਦ ਸੁਲਤਾਨ ਗਿਯਾਸੁਲ-ਦੀਨ ਤੁਗ਼ਲਕ ਖੁਸਰੋ ਖਾਨ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠਿਆ ਤਾਂ ਸਭ ਤਾ ਪਹਿਲਾ ਸੁਆਲ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਸਭਨਾ ਪਾਸ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸਰੋ ਖਾਨ ਨੂੰ ਰੁਪੈ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਭੇਜੇ ਅਤੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੇ ਰੁਪਿਆ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਚਾਹੀ । ਬਹੁਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਹ ਰਕਮ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖ ਛੱਡੀ ਸੀ । ਜਦ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਹੀਲ-ਹੁੱਜਤ ਦੇ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿਤੇ । ਜਦ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਅਲੀਆ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਪਸੀ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ ਰੁਪਏ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵੰਡ ਦਿਤੇ ਗਏ ਸਨ । ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਉਤਰ ਪਸਦ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ।

ਗਿਯਾਸੁਦ-ਦੀਨ ਤੁਗ਼ਲਕ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗਹਿਰੇ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਸੀ । ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅਵਸਰ ਤੇ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਸ਼ੇਖ ਦੀਆਂ ਸਮਾਓ ਦੀਆਂ ਮਜਲਿਸਾਂ ਤੇ ਕਿਤ੍ਹੇ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੱਸਿਆ । ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਮੰਗੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਮਸਲੇ ਤੇ ਸ਼ਰਏ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਲਈ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇ । ਸਮਾਓ ਦੀ ਹੁਰਮਤ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੁਲਤਾਨ ਸਮਸੁਲ-ਦੀਨ ਔਲਤਮਸ਼ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ਉਸ ਦੌਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਸਦਰ-ਇ-ਜਹਾਨ ਮੌਲਾਨਾ ਮਿਨਹਾਜ਼ੁਦੀਨ ਸਰਾਜ ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦਿਲਦਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਓ ਦੀ ਮਜਲਿਸ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ ।

ਮਹਜ਼ਰ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ । ਇਹ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਸੀ ਅਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਜਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ । ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸਲਾਮੀ ਫ਼ਿਕਾ ਤੇ ਗਹਿਰੀ ਨਜ਼ਰ ਸੀ, ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਮੌਲਾਨਾ ਫਖਰੁਲ-ਦੀਨ ਜ਼ਰਾਦੀ, ਮੌਲਾਨਾ ਸਮਸੁਲਦੀਨ ਯਯਾ ਆਦਿ । ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੇ ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮੰਗੀ, ਪਰ ਸ਼ੇਖ ਨਾ ਮੰਨੇ । ਇਸ ਦੀ ਸਦਾਰਤ ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਆਪ ਕਰਨੀ ਸੀ । ਸ਼ੇਖ ਤੋਂ ਸਮਾਓ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣ ਕੀਤਾ । ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਹਦੀਸ ਨਕਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ ਪਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੱਰ ਮਚ ਗਿਆ । “ਇਥੇ ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਅਮਾਮ ਅਬੂ ਹਕੀਫਾ ਦੇ ਬਚਨ ਤੇ ਹੈ ਅਸੀਂ ਹਦੀਸ ਨਹੀਂ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ।” ਇੰਝ ਜ਼ਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਲਮਾ ਦੇ ਸ਼ੱਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਲੀਲ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਸ ਮਸਲੇ ਤੇ

ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਉਲਮਾ ਵਲੋਂ ਹਦੀਸ ਨਾ ਸੁਣਨ ਤੇ ਸਖਤ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋਈ ਅਤੇ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਬੀ ਦੀ ਹਦੀਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਮੀਰ ਖੁਰਦ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਝ ਹੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗ਼ਲਕ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਦੇਵਗੀਰ ਜਲਾਵਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। (ਸਯੀਰੁਲ-ਔਲੀਆ)

ਆਲਮਾਂ ਦਾ ਕਿੰਤੂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸੀ ਕਿ 'ਜ਼ਾਤੀ' ਦਾ ਹੱਕ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਕਾਂਡ ਬੰਦ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਇਸ ਦੇ ਕਾਇਲ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਰਆਨ ਤੇ ਹਦੀਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਅਨੁਵਾਦ ਲਾਗੂ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਮਹਜ਼ਰ ਬਾਰੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਦੀ 'ਸਮਾਅ ਦੀ ਮਜ਼ਲਿਸ' ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਬੰਦ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਖੁਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਮਜ਼ਲਿਸ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੌਲਾਨਾ ਫਖ਼ਰੁਦ-ਦੀਨ ਜਰਾਈ ਨੇ ਰਸਾਲਾ 'ਅਸੂਲ-ਸਮਾਅ' 'ਮਿਲੱਤ-ਉ-ਹੁਰਮਤ' ਤੇ ਲਿਖਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਵੇਰਵੇ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਮਹਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜ਼ੀਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸੁਲਤਾਨ ਗਿਆਸੁੱਦੀਨ ਤੁਗ਼ਲਕ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਗਲਤਫ਼ਹਿਮੀ ਬਲਕਿ ਖਿਚਾਉ ਤੱਕ ਗੱਲ ਜਾ ਪੁੱਜੀ ਹੋਵੇ। ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸੁਲਤਾਨ, ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਸ਼ਿੰਦਗੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਨਗਾਹੀ ਆਦਾਬ, ਦੀਨੀ ਹਕੀਦੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਿਲਜ਼ੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਹ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਘਰਾਣੇ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇੰਝ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਸ਼ੇਖ ਪ੍ਰਤਿ ਕੁਝ ਬਦ-ਗੁਮਾਨ ਸੀ। ਜਦ ਆਪਣੀ ਪੂਰਬੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਤੋਂ ਪਰਤ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜਣ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਚਲੇ ਜਾਣ। ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਜਦ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫਰਮਾਇਆ :

ਹਨੂਜ ਦਿੱਲੀ ਦੂਰ ਅਸਤ

(ਅਜੇ ਦਿੱਲੀ ਦੂਰ ਹੈ)

ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਹ ਮੁਹਾਵਰਾ ਆਮ ਹੋਇਆ। ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜੋਨਾ ਖਾਨ ਨੇ (ਜਿਹੜਾ ਬਾਅਦ ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗ਼ਲਕ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ) ਇਕ ਸੁਆਗਤੀ-ਸਥਾਨ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਵਿੱਥ ਤੇ ਅਫਗਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ। ਖਾਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਜਦ ਹਾਥੀਆਂ ਦਾ ਜਲੂਸ ਲੰਘਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਇਮਾਰਤ ਥੱਲੇ ਆ ਪਈ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੱਬ ਕੇ ਉਥੇ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ। (ਤਰੀਖ਼ ਫੀਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹੀ, ਸਯੀਰੁਲ ਔਲੀਆ, ਸਯੀਰੁਲ ਆਰਫੀਨ, ਤਾਰੀਖ਼ ਮੁਬਾਰਕ ਸ਼ਾਹੀ।)

ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ, ਸੁਲਤਾਨ ਗਿਆਸੁੱਦੀਨ ਤੁਗ਼ਲਕ ਦੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਵਸਾਲ' ਫਰਮਾ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ

ਹੈ । ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਹਾਦਸਾ ਰਬੀਹੁਲ-ਅੱਵਲ ੭੨੫ ਹਿ: ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਆਇਆ ਸੀ । ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ੧੭ ਰਬੀਹੁਲ-ਸ਼ਾਨੀ ੭੨੫ ਹਿ: ਨੂੰ ਵਸਾਲ ਫਰਮਾਇਆ । ਪਰ ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਵਸਾਲ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਕਾਫੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ।

ਕਈ ਇਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਜੋਨਾ ਖਾਨ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਜਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਪਰ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਮੁਤਾਇਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਯੂਰਪੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਕੂਟ-ਨੀਤੀ ਹੀ ਸਮਝੇਗਾ । ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਲਤਨਤਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਤੇ ਟੁਟਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਸੁਲਤਾਨ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠੇ ਤੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ । ਮੁਲਕ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਬੜੇ ਉਤਾਰ ਚੜ੍ਹਾ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰੀ । ਬਲਬਨ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਦਬਦਬਾ, ਕੈਕਬਾਦ ਦੀ ਐਸ਼-ਮਹਿਫ਼ਲ, ਅਲਾਉਦੀਨ ਦੀ ਮੁਲਕਗੀਰੀ, ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਦੀ ਕੁਰਾਹੀ, ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਸਾਹਮਣਿਉਂ ਲੰਘਦੇ ਰਹੇ । ਪਰ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਕਦੀ ਸੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਉਠਾ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੱਕਿਆ ।

9. ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਸਿਤਾਰੇ ਇਸ਼ਕ ਕੇ ਤੇਰੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਸੇ ਹੈਂ ਕਾਇਮ
ਨਿਜ਼ਾਮ-ਇ-ਮਿਹਰ ਕੀ ਸੂਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮ ਹੈ ਤੇਰਾ

— ਇਕਬਾਲ

ਸਯੀਰੁਲ-ਔਲੀਆ, ਬੈਰੁਲਮਜਾਲਿਸ, ਜਵਾਮੇ-ਉਲ-ਕਲਮ ਆਦਿ ਵਿਚ ਬਿਖਰੇ ਹੋਏ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਬਖ਼ਵੀਂ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਦੀ ਇਕ ਜੀਉਂਦੀ-ਜਾਗਦੀ ਤਸਵੀਰ ਉਭਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਲੰਬਾ ਕਦ, ਗੋਰਾ ਰੰਗ, ਭਰਵੀਂ ਦਾੜੀ, ਜਵਾਨੀ ਸਮੇਂ ਵਾਲ ਘੁੰਗਰਾਲੇ, ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਰੋਣ ਕਾਰਨ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ, ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਲਾਲੀ ਰਤ-ਜਗੇ ਕਾਰਨ ਸੀ, ਸਿਰ ਤੇ ਪਗੜੀ, ਚੌੜੀ ਬਾਂਹ ਵਾਲਾ ਕੁਰਤਾ — ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਚ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸਿਲਸਲਾ-ਇ-ਖ਼ਾਜ਼ਗਾਨ ਦੀ ਸਬਦਾਵਲੀ — ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਹੋਸ਼ ਦਰਦਮ, ਖਲਵਤ ਦਰ ਅੰਜੁਮਨ, ਨਿਗਹਦਾਸ਼ਤ, ਯਾਦਾਸ਼ਤ, ਵਕੂਫ਼-ਇ-ਜ਼ਮਾਨੀ ਅਤੇ ਵਕੂਫ਼-ਇ-ਕਲਬੀ — ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਅਪੜੀ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਉਪਰ ਉਹ ਰੰਗ ਉਭਰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਵਾਦ ਦੀ ਨਿਗਹਦਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਕਦਮ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਖ਼ੁਸ਼ਰੋ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੈਫ਼ੀਅਤ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ੇਅਰ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

ਦਿਲਸ਼ ਅਜ਼ ਇਸ਼ਕ ਖ਼ੁੰ ਵ ਦੀਦਾ ਬਰ ਆਬ

ਉਨੀਸਤ ਕਿਬਰੀਅਤ ਅਹਮਰ ਆ ਸੀਮਾਬ

(ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ (ਦਰਦ) ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਖ਼ੂਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਲਾਲ ਸੋਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਪਾਰਾ)

ਰੋਹਬ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹਾਜ਼ਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਝੁਕੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮਹਿਫ਼ਲ ਤੇ ਇਕ ਰੂਹਾਨੀ ਮਸਤੀ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਲਾਲ ਤੇ ਰੋਹਬ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। (ਸਯੀਰੁਲ ਔਲੀਆ) ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸ਼ਰੋ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਮਜਲਿਸ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਉਠ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੌਲਾਨਾ ਬੁਰਾਨਦੇ-ਦੀਨ ਗ਼ਰੀਬ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਇਸ ਦਾ ਸਬਬ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ ਜੇ ਬਹੁਤਾ ਬੈਠਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕੰਬਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਨਵਾਸੁੱਲ ਅਨਵਾਸ) ਪਰ ਸ਼ੇਖ ਹਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ

ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਦਿਲਜ਼ੋਈ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਬਿਨਾਂ ਕਹੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਕਦੀ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਜੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਜਨਤਾ ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ।

(ਸਯੀਰੁਲ-ਔਲੀਆ, ਫਵਾਇਦੁਲਫਵਾਦ)

ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਇਲਮੀ ਹੈਸੀਅਤ ਪੱਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਬਦਾਯੂੰ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਇਲਮੀ ਮਜਲਸਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਲਿਖਣ-ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸੌਂਕ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਤਨਹਾਈ ਵੇਲੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਆਖਰੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਨਜ਼ਰ ਅਜਿਹੀ ਰਹੀ ਕਿ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਮਹੀਨੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। (ਸਯੀਰੁਲ-ਔਲੀਆ)

‘ਫਵਾਇਦੁਲ-ਫਵਾਦ’, ‘ਦੁਰ ਨਿਜ਼ਾਮੀ’, ‘ਸਯੀਰੁਲ-ਔਲੀਆ’ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਭਾਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਆਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਟੀਕਾ, ਹਦੀਸ, ਫ਼ਿਕਾ ਤਸਵਫ਼ ਦੀਆਂ ਖਾਸ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਸੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਰਆਨ-ਸ਼ਰੀਫ਼ ਕੰਠ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਹਦੀਸ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਅਜਿਹੀ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸ਼ਾਹ ਗੁਲਾਮੀ ਅਲੀ ਸਾਹਿਬ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸੁਲਤਾਨ ਜੀ ਹਦੀਸਾਂ ਦੇ ਬੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਮਸ਼ਾਰਕੁਲ ਅਨਵਾਰ ਵਿਚ ਸਹੀਹ ਬੁਖਾਰੀ ਅਤੇ ਸਹੀਹ ਮੁਸਲਮ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਦੀਸਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਸਨ, ਦੁਰ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਖਿਆਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮਜਲਸਾਂ ਹਦੀਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਦੀਸਾਂ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੀਆਂ ਹੋਣ।

ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਸਭ ਤੋਂ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਵਾਚਿਤ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੂਹੁਲ-ਅਰਵਾਹ, ਅਵਾਰਫ਼ੁਲ ਮਹਾਰਫ਼, ਕਸਵੁਲ ਮਹਿਬੂਬ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਕਸਵੁਲ ਮਹਿਬੂਬ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਫਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪੀਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। (ਦੁਰ-ਨਿਜ਼ਾਮੀ)

ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਈਦ ਦੇ ਦੋ ਦਿਨ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਕਰ ਛੱਡੀ ਸੀ। ਅਫ਼ਤਾਰ ਵੇਲੇ ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਾਇਦ ਜਮਾਇਤਖਾਨਾ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਕੋਈ ਨਰਮ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਹਜ਼ਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਲੈ ਲੈਂਦੇ। ਜੇ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਅੱਧੀ ਜਾਂ ਇਕ ਰੋਟੀ, ਕੁਝ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਚਾਵਲ ਪਰੋਸ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਬਚ ਰਹਿੰਦਾ ਜਿਹੜਾ ਹਾਜ਼ਰੀਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਮਗਰਬ ਦੀ

ਨਮਾਜ਼ ਤੋਂ ਫਾਰਕਾਂ ਹੋ ਕੇ ਜਮਾਇਤਖਾਨਾ ਦੇ ਉਪਰ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਖੁਲੀ ਛੱਤ ਤੇ ਤਸ਼ਰੀਫ਼ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਪਲੰਗ ਤੇ ਮੱਛਰਦਾਨੀ ਲਗਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਵਾ ਤੇ ਸ਼ਰਬਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਤੱਕ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪਰਵਾਹ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਖਾਣਾ ਉਪਰ ਹੀ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਆਪ ਬੜਾ ਘੱਟ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਖਵਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਹਾਲ ਪੁੱਛਦੇ ਅਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੁਆਦ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੁੱਛ ਲੈਂਦੇ। ਫਿਰ ਜਮਾਇਤਖਾਨਾ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਅਦਾ ਕਰਦੇ। ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਰੁਖਸਤ ਹੁੰਦੇ। ਨਮਾਜ਼ ਉਪਰੰਤ ਫਿਰ ਉਪਰ ਤਸ਼ਰੀਫ਼ ਲੈ ਜਾਂਦੇ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਵਿਅਸਤ ਰਹਿੰਦੇ। ਫਿਰ ਪਲੰਗ ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਤਸਬੀਹ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਪੁੱਛਦੇ, “ਤੁਰਕ, ਅਜ ਦੀਆਂ ਕੀ ਖਬਰਾਂ ਹਨ?” ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਕਈ ਦਿਲਚਸਪ ਕਥਾਵਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ। ਜਦ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਇਕਬਾਲ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਟੇ ‘ਵਜ਼ੂ’ ਲਈ ਰਖ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ੇਖ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਕੁੰਡੀ ਲਗਾ ਲੈਂਦੇ ਫਿਰ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੱਬ :

ਤਨਹਾ ਮਨਮ-ਉ-ਸ਼ਬ-ਉ-ਚਰਾਗ਼ੋ

ਮੂੰਨਸ ਸੁਦਾ ਤਾ ਪਗਾਹ ਰੋਜ਼ਮ

(ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਸਵੇਰ ਹੋਣ ਤਕ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ, ਰਾਤ ਅਤੇ ਚਰਾਗ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ)

ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਥਾਦਤ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ। ਜਦ ਰਾਤ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਪਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ੇਅਰ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਜੁਬਾਨ ਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਇਸ ਤੋਂ ਰੂਹਾਨੀ ਮਸਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਨੌਕਰ ਆਂਦਾ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖਟਖਟਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਖਾਣਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਬੰਮ ਖੁਾਜ਼ਾ ਅਥਦੁਲ ਰਹੀਮ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਖਾਣਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੀ ਖਾਂਦੇ, ਬਾਕੀ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਰਖ ਛੱਡਦੇ।

ਸਹਿਰੀ ਉਪਰੰਤ ਜਮਾਇਤਖਾਨਾ ਵਿਚ ਤਸ਼ਰੀਫ਼ ਲੈ ਜਾਂਦੇ, ‘ਨਿਮਾਜ਼-ਇ-ਫ਼ਜ਼ਰ’ ਅਦਾ ਕਰਦੇ, ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਉਪਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਤਸ਼ਰੀਫ਼ ਲੈ ਜਾਂਦੇ। ਕਲਾਮ-ਇ-ਪਾਕ ਦੀ ਤਲਾਵਤ ਫਰਮਾਂਦੇ ਅਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵਿਚ ਵਿਅਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਅਸ਼ਰਾਕ ਅਤੇ ਚਾਸ਼ਤ ਦੀਆਂ ਨਿਮਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਬੱਲੇ ਜਮਾਇਤਖਾਨੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਹੁਣ ਦਰਸ਼ਨ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀਆਂ, ਮੁਰੀਦਾਂ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਆਣ ਵਾਲਾ ਬਿਨਾਂ ਹਾਜ਼ਰੀ ਮੁੜ ਜਾਵੇ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁਖ-ਦਰਦ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੁਣਦੇ। ਹਰ ਇਕ ਦੁਖੇ ਹੋਏ ਦਿਲ ਤੇ ਮਰਹਮ ਰਖਦੇ ਅਤੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ।

ਅੱਧੇ ਦਿਨ ਤੱਕ ਇਹ ਸਿਲਸਲਾ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਆਰਾਮ ਕਰਦੇ ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕਈ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾ ਦੇਂਦੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਖਾਣੇ ਉਪਰੰਤ ਜ਼ਰਾ ਸੌਂ

ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਦਰਵੇਸ਼ ਆਇਆ। ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇਣ ਲਈ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਖੀ ਮੁਬਾਰਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਦਿਤੇ ਮੁੜ ਦਿਤਾ। ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਬੜੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਫਰਮਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਆਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕੇ ਖਾਤਿਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਥੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਦਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਮਾੜੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਟਾਲ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਜਾਗੇ ਤੇ ਖਾਦਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਕੋਈ ਦਰਵੇਸ਼ ਆਇਆ ਸੀ। ਖੱਜ-ਖਬਰ ਉਪਰੰਤ ਕਿਹਾ ਕਿ ਚਾਹੇ ਉਹ ਸੌਂ ਰਹੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਣ ਵਾਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹ ਨੇਮ ਰਿਹਾ ਕਿ ਜਦ ਖਾਣ ਉਪਰੰਤ ਸੌਂ ਕੇ ਜਾਗਦੇ ਤਾਂ ਪੁਛਦੇ, “ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਧੁੱਪ ਕਿਥੋਂ ਤਕ ਪੁਜ ਗਈ ਹੈ।”

ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਕ ਯਾਤਰੀ-ਫਕੀਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਮਾਇਤਖਾਨਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਆਸਾ-ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ, “ਥੋੜ੍ਹਾ ਰੁਕ ਜਾਉ, ਫਤ੍ਹੂਹ (ਦਾਨ-ਦਖਸ਼ਨਾ) ਤੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।” ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ ਉਸ ਦਿਨ ਇਹ ਦੇਣ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾ ਆਇਆ। ਫਕੀਰ ਵੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਕੇ ਥੱਕ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜੁਤੀਆਂ ਉਸ ਫਕੀਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੀਆਂ। ਫਕੀਰ ਨੇ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਦਿਲੀ ਵਲ ਨੂੰ ਹੋ ਤੁਰਿਆ। ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਮੁਹੰਮਦ ਨਾਲ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਇਕ ਵਾਰੀ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰੱਬ ਸਬੱਤੀ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਇਸ ਫਕੀਰ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਸੁਖ-ਸਾਂਦ ਪੁੱਛੀ। ਫਕੀਰ ਨੇ ਘਟਨਾ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਜੁਤੀਆਂ ਵਿਖਾਈਆਂ। ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, “ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚਣਾ ਈ?” ਫਕੀਰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਖੁਸਰੋ ਕੋਲ ਪਲਖ ਤਿਨਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਤੁਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ :

ਚਾ ਬਵਦ ਮਤਾਅ-ਇ-ਖੁਸਰੋ ਕਿ ਕੁਨਦ ਨਿਸਾਰ-ਇ-ਜਾਨਾਂ

(ਖੁਸਰੋ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਹੀ ਕਿਤਨੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮਹਿਬੂਬ ਤੇ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰੇ)

ਸਾਰੇ ਤਿਨਕੇ ਫਕੀਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੇ ਅਤੇ ਪੀਰ ਦੀਆਂ ਜੁਤੀਆਂ ਸਿਰ ਤੇ ਰਖ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਪੁਜੇ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਵੇਖ ਕੇ ਫਰਮਾਇਆ, “ਖੁਸਰੋ ਤੂੰ ਬੜੀਆਂ ਸੱਸਤੀਆਂ ਖਰੀਦੀਆਂ ਹਨ।”

ਸ਼ੇਖ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜਮਾਇਤਖਾਨਾ ਦੀ ਛੱਤ ਤੇ ਹੀ ਟਹਿਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਸੈਰ ਵਾਸਤੇ ਜਮਨਾ ਵਲ ਵੀ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਜਮਨਾ ਕਿਨਾਰੇ ਖੂਹ ਤੋਂ ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਪਾਣੀ ਭਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਸ਼ੇਖ ਰੁਕ ਗਏ ਅਤੇ ਬੁੱਢੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਜਮਨਾ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਖੂਹ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਦੀ ਤਰਲੀਫ ਕਿਉਂ ਉਠਾ ਰਹੀ ਏ?” ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, “ਕੀ ਕਰਾਂ ਮੇਰਾ ਘਰ ਵਾਲਾ ਫਕੀਰ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਖਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਮਨਾ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਭੁਖ ਜਲਦੀ ਲਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।” ਸ਼ੇਖ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਅਥਰੂ ਭਰ ਆਏ ਅਤੇ ਇਕਬਾਲ ਨੂੰ ਭੇਜ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਂਚ ਕਰ-

ਵਾਈ ਅਤੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਖਰਚ ਭੇਜਣ ਲਗੇ ।

ਸ਼ੇਖ ਵੀਰਵਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਜਾਂ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਦੀ ਸਵੇਰ ਦੀ ਨਿਮਾਜ਼ ਲਈ ਆਪਣੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਕੇਲੋਕੜੀ ਵਿਚ ਸੀ, ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਥੋਂ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਨਿਮਾਜ਼ ਅਦਾ ਕਰ ਸਕਣ । ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਇੰਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਸ਼ੇਖ ਡੋਲੇ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਦੂਜੀ ਸਵਾਰੀ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਨਿਕਲਦੇ ਤਾਂ ਕਵਾਲ ਜਾਂ ਇਕਬਾਲ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ੇਅਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਚਲਦੇ ।

ਸ਼ੇਖ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ । ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕੁਤਬ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਤੇ । ਬੀਬੀ ਫਾਤਮਾ ਸਾਮ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਤੇ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੇਂਦੇ ਸਨ । ਜਦ ਸਵਾਰੀ ਨਜ਼ਰ ਆਈ ਤਾਂ ਕਈ ਤਵਾਇਫਾਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਈਆਂ ਤਾਂ ਜੋ ਸ਼ੇਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੇਣ । ਸ਼ੇਖ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਭੇਜ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਰੁਪੈ ਦਿਵਾ ਦੇਂਦੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚੋਂ ਹਟ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ।

ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਫ਼ਲ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸਾਧਨਾ ਇਤਨੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਖੇੜਾ ਬਚਿਆ ਰਵੇ । ਫਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ :

ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਨਾ ਰਵੋ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਸੁਸਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਬੇਨਿਯਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ।
(ਸਯੀਰੁਲ-ਔਲੀਆ)

ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਰੋਜ਼ ਕਿਤਨਾ ਕਲਾਮ-ਇ-ਪਾਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋ । ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ, 'ਇਕ ਪਾਰਾ' । ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਉਮੀਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕੁਰਆਨ ਸ਼ਰੀਫ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਣਗੇ । ਮੀਰ ਖੁਰਦ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਦੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ੪੦੦ ਜਾਂ ੫੦੦ ਨਫ਼ਲ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਪਰ ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਨਾਲ ਆਪ ਦੀ ਲਿਵ ਅਜਿਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਸਨ ।

ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਜੀਵਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਤ ਦਿਨ, ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਿਆਰ ਦੀ ਮਸਤੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰਿਆ । ਖੁਸ਼ਰੋ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ :

ਐ ਚਹਿਰਾ-ਇ-ਜੋਬਾਏ ਤੋਂ ਰਸ਼ਕ-ਇ-ਬੁਤਾਨ-ਇ-ਆਜ਼ਾਰੀ
ਹਰ ਚੰਦ ਵਸਫਿਤ ਮੈ ਕੁਨਮ ਲੋਕਿਨ ਅਜਾਂ ਬਾਲਾਤਰੀ
ਆਫਾਕਹਾ ਗਰਦੀਦਾਅਮ ਮੇਹਰ-ਇ-ਬੁਤਾਂ ਦਰਜੀਦਾਅਮ
ਬਿਸਯਾਰ ਖੂਬਾਂ ਦੀਦਾਅਮ ਅੱਮਾਂ ਤੋ ਚੀਜ਼ੇ ਦੀਗਰੀ

(ਤੇਰਾ ਸੁੰਦਰ ਮੁਖੜਾ ਆਜ਼ਰ ਦੇ ਬੁਤਾਂ ਲਈ ਰਸ਼ਕ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ । ਮੈਂ ਜਿਤਨੀ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਾਂ ਘਟ ਹੈ । ਮੈਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵੇਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਹਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ ਲੁਤਫ ਉਠਾਇਆ ਹੈ । ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਹਣੇ ਵੇਖੇ ਹਨ ਪਰ ਤੂੰ ਤਾਂ ਚੀਜ਼ ਹੀ ਹੋਰ ਹੈਂ)

ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਨਾਲ ਸੀ ਅਜ ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਉਹ ਹਾਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਸੂਰਜ ਵਲ ਸੀਸ਼ਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। -ਮੌਲਾਨਾ ਬੁਰਹਾਨੁੱਦੀਨ ਗਰੀਬ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕਦੀ ਗਿਯਾਦਪੁਰ ਵਲ ਪਿਠ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਮੌਲਾਨਾ ਤਾਜੁਦੀਨ ਦਾਉਦੀ ਜਦ ਪੀਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣਦੇ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਅੱਥਰੂ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਸ਼ਮਸੁਦੀਨ ਨਿਮਾਜ਼-ਬਾ-ਜ਼ਮਾਇਤ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਨੀਯਤ ਬੰਧਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਹਜ਼ਰਤ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਵੇਖ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਮੌਲਾਨਾ ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੀਲੀ 'ਫਵਾਇਦੁਲ ਫਵਾਦ' ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੇਖ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਅਤੇ ਖਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਰੱਖਿਆ। ਅੱਖੀਂ ਸਰਾਜ਼ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਬਰ ਪਾਸ ਦਫ਼ਨ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਬਰ ਵਿਚ ਰਖਣ ਦੀ ਵਸੀਅਤ ਕੀਤੀ।

10. ਆਖਰੀ ਬਿਮਾਰੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ

ਲਗਾਤਾਰ ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦਿਨ ਦੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਕਾਰਨ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਕਦੀ ਬੁਖਾਰ, ਕਦੀ ਬਵਾਸੀਰ, ਕਦੀ ਕੁਝ ਤੇ ਕਦੀ ਕੁਝ। ਦਵਾ ਨਾਲ ਅਸਥਾਈ ਲਾਭ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਰੋਗ ਫਿਰ ਉਭਰ ਆਉਂਦਾ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ। ਮੌਲਾਨਾ ਬੁਰਹਾਨੁਦੀਨ ਗਰੀਬ ਦਾ ਬਿਆਨ 'ਨਵਾਇਸ਼ੁਲ ਆਫਾਸ' ਵਿਚ ਨਕਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ "ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੇਖ ਅਲਇਸਲਾਮ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਬਿਮਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਫਲ ਜਾਂ ਸਿਮਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੁਟਦਾ, (ਬਲਕਿ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਰੁਕਾਅਤ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਫਿਰ ਤਕੀਏ ਤੇ ਸਿਰ ਰੱਖ ਕੇ ਲੇਟ ਜਾਂਦੇ। ਫਿਰ ਉਠਦੇ ਅਤੇ (ਬਾਕੀ ਦਾ) ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ।"

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਿਸੀ ਬਿਮਾਰੀ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੇ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਮੌਲਾਨਾ ਬੁਰਹਾਨੁਦੀਨ ਗਰੀਬ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੋਏ। ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਹੱਥ ਅਗੇ ਵਧਾਇਆ ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅਗੇ ਵਧਾਇਆ ਉਸ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਫਰਕ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਸਮਾਅ ਵਿਚ ਛੱਤ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਬਾਰਿਕ ਪੈਰ ਲੰਗ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਕਿਸੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਬੁਜ਼ੁਰਗ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਪੈਰ ਜ਼ਖਮੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਸ਼ੇਖ ਰੁਕਨੁਦੀਨ ਅਬੂਅਲਫਤਹ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਇਹ ਗੱਲ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਫਰਮਾਇਆ, 'ਕਿਸੇ ਵਡੇ ਨਾਦਾਨ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਤੇ ਨਾ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਜਿਹੜੀ ਬਲਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਈ ਸੀ ਉਹ ਸਾਰੀ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਥਰਥਾਦ ਕਰ ਦੇਂਦੀ। (ਬਹਰੁਲ-ਮੁਆਨੀ)

ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਗੱਲਬਾਤ ਬੜੀ ਘਟ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਖਾਣਾ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੱਛੀ ਦੀ ਤਰੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਫਰਮਾਇਆ ਇਸ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿਉ। ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਗੜਨ ਲਗੀ। ਨਿਮਾਜ਼ ਸਮੇਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸਜਦੇ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਸਨ, 'ਅਜ ਜੁਮਆ ਹੈ। ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਦੋਸਤ ਦਾ ਵਚਨ ਜ਼ਰੂਰ ਯਾਦ ਰਖਣਾ ਚਹੀਦਾ ਹੈ।" ਘੜੀ ਘੜੀ ਨਿਮਾਜ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁੱਛਦੇ ਕਿ ਕੀ ਨਿਮਾਜ਼ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਮੈਂ ਨਿਮਾਜ਼ ਅਦਾ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਮੁਰੀਦ ਅਰਜ਼ ਕਰਦੇ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਨਿਮਾਜ਼ ਤਾਂ ਅਦਾ ਕਰ ਲਈ ਤਾਂ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਕਿ ਇਕ

ਵਾਰੀ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹ ਲਵਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਨਿਮਾਜ਼ ਦੇ ਦੋ ਵਾਰ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ
ਮੀ ਰਵੇਮ ਮੀ ਰਵੇਮ ਮੀ ਰਵੇਮ

(ਅਸੀਂ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ)

ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ, ਸੇਵਕਾਂ ਅਤੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਫਰਮਾਇਆ, “ਤੁਸੀਂ ਗਵਾਹ ਰਹਿਣਾ (ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕ ਇਕਬਾਲ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਕੇ) ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਬਚਾਏਗਾ ਤਾਂ ਕਲ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਪ ਹੀ ਉਤਰ ਦੇਣ ਦਾ ਜ਼ਿਮੇਂਦਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਹੁਕਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਘਰ ਵਿਚ ਹੈ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਅਨਾਜ, ਤੋਸ਼ੇਖਾਨਾ ਦੀਆਂ ਸਾਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਗਰੀਬਾਂ ਤੇ ਮੁਹਤਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਕੁਝ ਅਨਾਜ, ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਅਨੁਸਾਰ ਬਚਾ ਕੇ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, “ਇਸ ਮੁਰਦਾ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਰਖ ਛਡਿਆ ਈ?” ਫਿਰ ਗਰੀਬਾਂ ਤੇ ਮੁਹਤਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਦ ਕੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗੋਦਾਮਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋੜ ਦਿਉ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਅਨਾਜ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਲੁਟ ਲਵੋ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਝਾੜੂ ਦੇ ਦਿਉ। ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਸਾਰਾ ਅਨਾਜ ਲੋਕ ਲੁਟ ਕੇ ਲੈ ਜਏ। ਦਰਗਾਹ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਵਿਖ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਫਰਮਾਇਆ, “ਤੁਸੀਂ ਘਬਰਾਉ ਨਾ, ਤੁਹਾਡੀ ਗ਼ਜ਼ਰ-ਬਸਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਹਿਸੇ ਨੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਵੰਡ ਦਾ ਕੰਮ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ। ਫਰਮਾਇਆ, “ਉਹ ਜੋ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਛੱਡ ਦੇਵੇਗਾ।”

(ਸਯੀਰੁਲ-ਅਲੀਆ)

ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਦਫ਼ਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੀ। ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਾ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਹਰ ਆਦਮੀ ਇਸ ਦਾ ਇੱਛਕ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਤਾਮੀਰ ਕਰਦਾ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਦੇ ਨਾਨਾ ਮੋਲਾਨਾ ਸਮਸੁਦੀਨ ਵਾਮਗਾਨੀ ਨੇ ਆਪ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਤੋਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਫਰਮਾਇਆ, “ਮੋਲਾਨਾ ਮੈਂ ਕਿਸੀ ਇਮਾਰਤ ਥੱਲੇ ਸੌਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ! ਮੈਂ ਮਰੂਥਲ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਕਰਾਂਗਾ।” ਤੇ ਇੰਝ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮਿਜ਼ਾਰ ਤੇ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਗੁੰਬਦ ਬਣਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਜਮਾਇਤਖਾਨਾ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਮਿਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕਦਮ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਹੈ, ਖਿਜਰ ਖਾਨ ਦਾ ਬਣਵਾਇਆ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਦਾ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨ ਹੋਣ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ? ਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਨੂੰ ਮਾਰੂਥਲ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜਮਾਇਤਖਾਨਾ ਦਾ ਵਿਹੜਾ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਖਿਜਰ ਖਾਨ, ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਮਾਇਤਖਾਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਖਿਜਰ ਖਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਇਮਾਰਤ ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਣਵਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ‘ਫਤਹੁਤ-ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹੀ’ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਦੀਵਾਨਖਾਨਾ ਬਣਵਾਇਆ ਜਿਹੜਾ, “ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।”

ਮੌਤ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੇਖ ਹੁਕਨੁਦੀਨ ਮੁਲਤਾਨੀ ਹਾਲ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਤਸ਼ਰੀਫ

ਲਿਆਏ ਅਤੇ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਖਾਸ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅਲ੍ਹਾ-ਤਾਅਲਾ ਇਹ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੁਣ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੋਰ ਬਤੀਤ ਕਰ ਲੈਣ। ਜੇ ਸ਼ੇਖ ਵੀ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਮੁਹਲਤ ਲੈ ਲੈਣ ਤਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਕਲਿਆਨ ਅਤੇ ਲਾਭ ਦਾ ਸਿਲਸਲਾ ਜਾਰੀ ਰਵੇ। ਸ਼ੇਖ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਥਰੂ ਭਰ ਆਏ ਅਤੇ ਫਰਮਾਇਆ, "ਮੈਂ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਰਸੂਲ-ਇ-ਪਾਕ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਜ਼ਾਮ, ਤੇਰਾ ਇਸ਼ਤਿਆਕ ਸਾਨੂੰ ਹੱਦੋਂ ਬਹੁਤਾ ਹੈ।"

੭੨੫ ਹਿ. ਸੀ ਅਤੇ ਰਬੀਹ-ਉਲ-ਆਖਿਰ ਦੀ ੧੮ ਤਾਰੀਖ। ਉਧਰ ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਸੂਰਜ ਚੜਿਆ ਇਧਰ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਸੂਰਜ ਡੁਬ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਖ ਰੁਕਨੁੱਦੀਨ ਮੁਲਤਾਨੀ ਨੇ ਜਨਾਜ਼ੇ ਦੀ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜਾਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੇ ਰਹਿਰਨ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਵਡਿਆਈ ਮੇਰੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਸੀ।"

ਕਈ ਇਕ ਮਲਫੂਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਤਜ਼ਕਰਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਵਸੀਅਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਇਸ ਜਨਾਜ਼ੇ ਤੇ ਸਮਾਅ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਦਫਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਹਾਬੁੱਦੀਨ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਾਦਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਕਰਨਗੇ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਮਾਤ ਦੀ ਨਿਮਾਜ਼ ਉਪਰੰਤ ਗਾਇਕ ਆਏ ਪਰ ਸ਼ੇਖ ਰੁਕਨੁੱਦੀਨ ਮੁਲਤਾਨੀ ਨੇ ਇਹ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਫਰਮਾਇਆ, ਖੁਦਾ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਇੰਝ ਨਾ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਇਸ ਵਸੀਅਤ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਤੀ ਰਵਾਂਗਾ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦ ਮੁਹੰਮਦ-ਬਿਨ-ਤੁਗਲਕ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਬੜਾ ਅਫਸੋਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਉਹ ਇਸ ਵਸੀਅਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਫਨ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇਂਦੇ।

11. ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਇਤਿਹਾਸਕ-ਰੁਚੀ ਜਦ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਉਸ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਰਾਜਮਾਨ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਪਿਆਰ, ਮੁਹੱਬਤ, ਮਨੁੱਖੀ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਦੀ ਇਕ ਮਨਮੋਹਣੀ ਤਸਵੀਰ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ :

ਯਹੀ ਮਤਸੂਦ-ਇ-ਫਿਤਰਤ ਹੈ, ਯਹੀ ਰਮਜ਼-ਇ-ਮੁਸਲਮਾਨੀ
ਅਖੁੱਵਤ ਕੀ ਜਹਾਂਗੀਰੀ, ਮੁਹੱਬਤ ਕੀ ਫਿਰਾਵਾਨੀ
—ਇਕਬਾਲ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਲ੍ਹਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਉਸ ਦੇ ਬੇਦਿਆਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਗਲੀ ਵਿਚੋਂ ਹੋ ਕੇ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਬੇਦਿਆਂ ਨਾਲ ਜਿਤਨਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੈ। ਅਲਖਲਕ ਅਯਾਲ ਅੱਲ੍ਹਾ (ਮਖਲੂਕ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਔਲਾਦ ਹੈ) ਪਰ ਜਦ ਤੱਕ ਇਨਸਾਨ ਅਮਲ ਨਾ ਕਰੇ ਉਸ ਲਈ ਰੂਹਾਨੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨਹੀਂ ਖੁਲ ਸਕਦੇ।

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਮਹਿਬੂਬੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ੇਖਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ। ਅਹਿਮਦ ਅਬਾਦ ਹੋਵੇ, ਦੌਲਤ ਆਬਾਦ ਹੋਵੇ, ਨਾਗੋਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮਨੀਰ, ਉੱਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪਾਂਡੋਹ, ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਦਵਤਾ ਅਤੇ ਬਜ਼ਰਗੀ ਦਾ ਚਰਚਾ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਅਹਿਮਦ ਮਗਰਬੀ ਅਹਿਮਦ ਆਬਾਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਸ਼ਕ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਖ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਅਪਣੀ ਖਾਨਗਾਹ ਵਿਚ ਸੁਣਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਰੁਕਨੁਦੀਨ ਅਬੂਉਲ ਫਤਿਹ ਮੁਲਤਾਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਪਰਮ ਮਨੁੱਖ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਸੈਯਦ ਜਲਾਲੁਦੀਨ ਬੁਖਾਰੀ ਮਖਦੂਮ ਜਹਾਨੀਆਂ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਤਸਵੀਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ। ਸੈਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਜਅਫਰ ਮੰਨੀ ਖਿਜ਼ਰ ਅਤੇ ਅਸਲਾਮ ਦਾ ਬਚਨ ਨਕਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਗੀਲਾਨੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਬਦਾਯੂਨੀ ਮੁਕਾਮ-ਇ-ਮਾਸੂਕੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ

ਵ-ਅੱਲ੍ਹਾ ਹਮ ਚੂ ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਗੀਲਾਨੀ

ਵ-ਹਮ ਚੂ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਬਦਾਯੂਨੀ

ਕਦੁਸ ਅਲ੍ਹਾ ਸਾਰ ਹਮਾ ਦਰ ਜ਼ੋਰ ਕਬੂਦ

ਆਸਮਾਨ ਨਿਯਾਮਦਾ-ਅਸਤ ਉ ਨ-ਖਾਹਿਦ

ਆਮਦ, ਵ ਮੁਕਾਮੀ ਆਅਸੂਕੀ ਮੁਕਾਮ-ਇ-ਗ਼ੋਰਤ ਅਸਤ (ਬਹਿਰੁਲ ਮਆਨੀ)
(ਖੁਦਾ ਦੀ ਕਸਮ, ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਗੀਲਾਨੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ
ਮੁਹੰਮਦ ਬਦਾਯੂਨੀ ਕੁਸਦ-ਅਲ੍ਹਾ ਸਰ ਹਮਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਟੀਲੇ ਆਕਾਸ ਦੇ ਥਲੇ
ਨਾ ਕੋਈ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਸੂਕੀ ਦਾ ਮੁਕਾਮ
ਗ਼ੋਰਤ ਦਾ ਮੁਕਾਮ ਹੈ)

ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਰਫੁਦੀਨ ਯਾਯਾ ਮੁਨੀਰੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲ੍ਹਾਹੀ
ਅਜਿਹੇ ਉਚੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਸਨ ਕਿ ਜਾਗਣਾ ਤੇ ਸੌਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।
ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਸਨ।

“ਈਂ ਮੁਕਾਮੇ ਬਰ ਤਰਅਸਤ ਵ-ਈਂ ਅਜ਼ ਲੁਤਫ-ਇ-ਹਕ ਅਸਤ”

(ਇਹ ਸਥਾਨ ਉਸ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ)

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁ-ਦੀਨ ਨਾਗੋਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੂਰੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾ
‘ਸਾਹਿਬ-ਇ-ਦਰਦ’ ਇਨਸਾਨ ਨਹੀਂ ਤਕਿਆ। ਪੱਛਮੀ ਸਿਲਸਲੇ ਦੇ ਸ਼ੇਖ ਹੋਣ ਜਾਂ
ਸ਼ੁਹਰਾਵਰਦੀ ਸਿਲਸਲੇ ਦੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਫਿਰਦੌਸੀ ਸਾਰੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ
ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਅਤੇ ਇਖਲਾਕੀ ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਨੇ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਲਿਖ ਕੇ ਸਭ ਕੁਝ ਕਹਿ ਛਡਿਆ ਹੈ।

ਮਿਸਾਲ-ਇ-ਆਸਮਾਂ ਬਰ ਦੁਸ਼ਮਨ-ਉ-ਦੌਸਤ

ਕਿ ਸ਼ੇਖ-ਇ-ਮਨ ਮੁਬਾਰਕ ਨੁਸਖਾ-ਇ-ਔਸਤ

(ਅਕਾਸ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਛਾਂ ਦੌਸਤ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੋਹਾਂ ਤੇ ਹੈ)

ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲ੍ਹਾਹੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਧਾਰਮਿਕ
ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਤੇ ਪਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਮਾਜ਼
ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਸਾ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਅਜਿਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ
ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆਣ ਲਗ ਪਿਆ
ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਸ਼ੇਖ ਆਪਣੇ ਜਮਾਇਤਖਾਨਾ ਦੀ ਛੱਤ ਤੇ ਟਹਿਲ ਰਹੇ ਸਨ
ਥਲੇ ਨਜ਼ਰ ਪਈ ਤਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਜਮਨਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਬੁਤਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ
ਵਿਚ ਵਿਅਸਤ ਹਨ, ਫਰਮਾਇਆ :

ਹਰ ਕੌਮ ਗਸਤ ਰਾਹੇ ਦੀਨੇ ਵ ਕਿਬਲਾ ਗਾਹੇ

(ਹਰ ਕੌਮ ਦਾ ਇਕ ਦੀਨ ਅਤੇ ਕਿਬਲਾ-ਗਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ)

ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਇਕ ਅਸੀਮ ਜਜ਼ਬਾ ਸਿਮਟ ਆਇਆ
ਹੈ। ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜਦ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਸੱਤਾ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਸਿਖਰ ਤੇ
ਸੀ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਦਾ ਇਹ ਆਪਮੁਹਾਰਾ ਕਥਨ ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ
ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ
ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਇਥੋਂ ਦੇ
ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ‘ਦੀਨ’ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ‘ਕਿਬਲਾ-ਗਾਹ’ ਨੂੰ ਵੇਖਣ

ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇ ।

ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਮੇਲਜੋਲ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਉਹ ਇਸ ਫ਼ਜ਼ਾ ਵਾਸਤੇ ਚੰਗਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਗਤੀ-ਲਹਿਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਸਾਝੇ ਤੌਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ । ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ੇਅਰ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਦਸ਼ਰਨ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ :

ਨਿਸਬਤ ਹਨੂਜ਼ ਅਜ ਦਰ ਦੀਨਦਾਰ ਦੂ ਮਾਂ

ਮਦਤ ਬੇ ਬੇ-ਜਾਏ ਕਰਾਰ ਚੂ ਮਾਂ

(ਹਿੰਦੂ ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਨਦਾਰ ਨਹੀਂ ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਹਾਂ ।)

ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲ੍ਹਾਹੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਵਾਸਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ । ਜਿਯਾਉਦੀਨ ਬਰਨੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪਾਪ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਘਟ ਗਏ ਅਤੇ ਸਮਾਜੀ ਬੁਰਾਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੂਦ-ਖੋਰੀ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਖਾਮੋਸ਼ ਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੂਰਬਕ ਕਦਮ ਉਠਾਏ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਨੇਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਬਿਠਾਇਆ । ਸ਼ੇਖ ਦਾ ਸੁਧਾਰਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ । ਉਹ ਖੁਲਮ-ਖੁਲਾ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਚੁੱਪਚਾਪ ਦਿਲ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨਮੋਹਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ । ਆਪ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸੀ । ਇਕ ਵਾਰ ਫਰਮਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਕਈ ਲੋਕ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਨ ਲਗਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਨੂੰ ਇਕ ਜਨਤਕ ਲਹਿਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਰਸਤੇ ਖੋਲ ਦਿਤੇ ਸਨ । ਬਰਨੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਵਧ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਜਜ਼ਬਾ ਅਜਿਹਾ ਉਭਰ ਆਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਅੱਲ੍ਹਾ ਸੰਜਰੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਸ਼ਰਾਬ ਨੋਸ਼ੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਛੱਡ ਕੇ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ ਇਸ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਤਜ਼ਕਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਅਲੀ ਜਾਨਦਾਰ ਦਾ ਇਹ ਆਲਮ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਤਰੰਜ ਵਿਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਵਿਅਸਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸਰੋ ਨੇ ਇਸ ਬਾਬਤ ਪੱਛਿਆ ਤਾਂ ਕਿਹਾ :

“ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਸ਼ੌਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹਜ਼ ਵੀ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਤਰੰਜ ਨਾ ਛੱਡਦਾ

ਅਤੇ ਜਦ ਤੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਹੋਇਆ ਹਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਤਰੰਜ ਦੀ ਹਵਾਸ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ।”

ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚੁੱਪਚਾਪ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । “ਖ਼ੇਰੂਲ-ਮਜਾਲਿਸ” ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ।

ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਣਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਵਿਵਰਣ

ਮਲਫੂਜ਼ਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਤੁਆਇਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਣ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ੇਖ ਲਗਾਤਾਰ ਵਜੀਫ਼ਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਅਵਸਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਣਾ ਭੇਜਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖਾਮੋਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨਫ਼ਰਤ ਸੀ । ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਅਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਰੱਖਦੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਂਦੇ । ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਸੰਜਰੀ ਨੇ ਆਪ ਆਪਣਾ ਹਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਾਰਨ ਕਈ ਗੁਲਾਮ ਅਤੇ ਕਨੀਜ਼ਾ ਮੁਕਤ ਹੋਈਆਂ ।

ਸ਼ੇਖਾਂ ਦੇ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਿਸੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖਾਨਗਾਹ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲਗ ਰਹੇ । ਪਰ ਕਈ ਇਕ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਬਾਰੇ ਭਵਿੱਖਵਾਣੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀ । ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ ਕਿ ਹਸਨ ਗੰਗੋ ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਅਦ ਨੂੰ ਬਹਿਮਨੀ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ, ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਭੁਖ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖਾਂ ਦੇ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਖਾਨਗਾਹ ਤੇ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਰੋਟੀ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਆਪਣੀ ਉਂਗਲੀ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਫਰਮਾਇਆ ਸੀ, “ਇਹ ਤੇਰੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਛੱਤਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਤੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ ।” ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਦਾ ਹੀ ਬਿਆਨ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਹਸਨ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬੈਠਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ੫ ਮਣ ਸੋਨਾ ਅਤੇ ੧੦ ਮਣ ਚਾਂਦੀ ਬੁਰਹਾਨੁਦ-ਦੀਨ ਗਰੀਬ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੇਖਾਂ ਦੇ ਸ਼ੇਖ ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪੁੰਨ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਾਸਤੇ ਵੰਡੀ ।

ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਤੁਗਲਗ ਨੇ ਰੋਜ਼ੇ ਤੇ ਗੁੰਬਦ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ । ਫੀਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅਤੇ ਜਾਲੀਆਂ ਸੰਦਲ ਦੀਆਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਕੰਦੀਲਾਂ ਜ਼ੋਜੀਰਾਂ ਨਾਲ ਖੋਨ ਕੇ ਚਾਰੇ ਕੋਨਿਆਂ ਤੇ ਲਟਕਵਾਈਆਂ ।

ਤੈਮੂਰ ਜਦ ਅੱਗ ਅਤੇ ਲਹੂ ਦੀ ਖੋਡ ਖੋਡਦਾ ਹੋਇਆ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਤੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਿੱਤੀ । ਬਾਬਰ ਨੇ ਜਦ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਖੋਹ ਲਿਆ ਤਾਂ ਮਹਿਬੂਬ ਔਲਾਹੀ ਦੇ ਆਸਤਾਨੇ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਫੁਲ ਚੜਾਏ । ਹਮਾਈਉਂ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਵਾਸਤੇ ਜਿਹੜਾ ਸਥਾਨ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਉਹ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਖਾਨਗਾਹ ਦੀ ਛਾਂ ਵਿਚ ਸੀ । ਅਕਬਰ ਕਈ ਵਾਰ ਰੋਜ਼ੇ ਤੇ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੋਇਆ । ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ । ਜਨਤਾ ਦਾ ਹਾਲ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਸੱਤ ਸੌ ਸਾਲ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਬੜੇ ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘੀ ਪਰ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਸਦਾ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਹੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਲਗੀ ਰਹੀ । ਮੀਰ ਖੁਰਦ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਉਪਰੰਤ

ਮੁਸਲਮਾਂ ਵ ਹਿੰਦੂ ਤਰਸਾ ਵ ਗਿਬਰ

ਜ ਖਾਕ-ਇ-ਦਰਤ ਜੁਮਲਾ ਅਫਸਰ ਕੁੰਦਦ

(ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂ, ਗਿਬਰ ਅਤੇ ਤਰਸਾ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੇਰੇ ਦਰ ਦੀ ਧੂੜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਦਾ ਤਾਜ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ।)

ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ

ਸ਼ੇਖਾਂ ਦੇ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਇਕ ਭੈਣ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਪਾਲਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਤਾਂ ਉਹ ਕੰਵਾਰੇ ਰਹੇ ਪਰ ਆਪਣੇ ਭਾਣਜਿਆਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਪਿਆਰ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਲੜਕੇ ਹੋਣ। ਖੁਜਾ ਰਵੀਉਦੀਨ ਕੁਰਆਨ ਦੇ ਹਾਫਿਜ਼ ਸਨ। ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ ਦਸਤਰਖਾਨ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸ਼ੇਖ ਖਾਣ ਵਲ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸਨ ਵਧਾਂਦੇ। ਤੋਹਫ਼ਿਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਤੀਰ ਅੰਦਾਜ਼ੀ, ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਤੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਉਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਭਾਣਜੇ ਖੁਜਾ ਤਕੀਉਦੀਨ ਨੂਹ ਵੀ ਕੁਰਆਨ ਦੇ ਹਾਫਿਜ਼ ਸਨ। ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੁਰਆਨ ਦਾ ਪਾਠ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦਿਲ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਕਾਰਨ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੀ ਪੁਲਕ ਸੁਧਾਰੇ। ਸ਼ੇਖ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇ-ਵਕਤ ਮੌਤ ਦਾ ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਪਿਆ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖੁਜਾ ਅਬੂਬਕਰ ਮੁਸੱਲਾ ਬਰਦਾਰ ਮੌਲਾਨਾ ਕਾਸਿਮ, ਖੁਜਾ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਮੀਰ ਖੁਰਦ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਸਯੀਰੁਲ-ਔਲੀਆ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਖੁਜਾ ਅਬੂਬਕਰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਵਿਅਸਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਦਾ ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਸਮਾਅ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਮੀਰ ਖੁਰਦ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, 'ਜਦ ਸ਼ੇਖਾਂ ਦੇ ਸ਼ੇਖ ਵਫ਼ਾਤ ਪਾ ਗਏ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਯਾਰ ਸ਼ਾਹੀ ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਸਤ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੀ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ। 'ਮੌਲਾਨਾ ਕਾਸਿਮ' ਨੇ ਤਫ਼ਸੀਰ ਦੇ ਹੁਨਰ ਤੇ ਇਕ ਕਿਤਾਬ 'ਲਤਾਇਫ਼ੁਲ ਤਫ਼ਸੀਰ' ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਖੁਜਾ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦ-ਦੀਨ ਨੇ 'ਮਜਮੂਹ-ਉਲ-ਵਫਾਇਦ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਮਲਫੂਜ਼ ਜਮੂਾ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਜਮਾਇਤਖਾਨਾ ਵਿਚ ਅਮਾਮਤ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਵਾਲੇ ਸਨ।

ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ

ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਟੀ ਬੀਬੀ ਫਾਤਮਾ ਸ਼ੇਖ ਬਦਰੁਦੀਨ ਅਸਹਾਕ ਨਾਲ ਵਿਆਹੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੌਲਾਨਾ ਅਸਹਾਕ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ੇਖਾਂ ਦੇ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤੀਮ ਲੜਕਿਆਂ ਖੁਜਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮਾਮ ਅਤੇ ਖੁਜਾ ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਸਾ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸਰਪਰਸਤੀ ਵਿਚ ਕਸਰ ਨਾ ਛੱਡੀ। ਖੁਜਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮਾਮ ਹਾਫਿਜ਼ ਸਨ। ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਦਰਦ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸੀ। ਦਾਨੀ ਸਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੈਠ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਅਮਾਮਤ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਥਰੂ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ। ਖੁਜਾ ਸੈਯਦ ਮੁਸਾ ਵੀ ਕੁਰਆਨ ਦੇ ਹਾਫਿਜ਼ ਸਨ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਸ਼ੇਅਰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਬਦਰੁਦੀਨ ਅਸਹਾਕ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਤਾਉ ਕੀਤਾ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਯੀਰੁਲ-ਔਲੀਆ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੇਵਕ

ਸ਼ੇਖਾਂ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੇਵਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕਬਾਲ ਦਾ ਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੈ। ਖਾਨਗਾਹ ਵਿਚ ਦਾਨ-ਦਕਸ਼ਣਾ ਦੀ ਵੇਖ ਭਾਲ ਅਤੇ ਖਾਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ 'ਲਾਲਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਲਤੀ ਜਾਂ ਕੋਤਾਹੀ ਹੀ ਤੇ ਮਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ। ਦੋ ਹੋਰ ਸੇਵਕਾਂ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਮੁਬਸ਼ਰ ਅਤੇ ਖ਼ਾਜ਼ਾ ਅਬਦੁੱਲ ਰਹੀਮ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਸਨ।

ਖਲੀਫ਼ੇ ਅਤੇ ਮੁਰੀਦ

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇੜ ਆਪਣੇ ਫਲ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਠੀਕ ਅਨੁਮਾਨ ਉਸ ਦੇ ਖਲੀਫ਼ਿਆਂ ਤੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਸ਼ਰੋ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਖਲੀਫ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਸੀ :

ਵਾਂ ਮੁਰੀਦਾਂ ਰਹਰਵਾਨ-ਇ-ਯਕੀਂ

ਹਰ ਯਕੇ ਵਾਈ-ਇ-ਵਲਾਇਤ-ਇ-ਦੀਂ

ਜਿੰਦਾ ਦਾਰ ਸ਼ਬ ਅਜ਼-ਦਮ-ਇ-ਤਸਬੀਹ

ਗੁਲਗੁਲ ਅਫ਼ਗੰਦਾ ਦਰ ਰਵਾਕ-ਇ-ਮਸੀਹ

(ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਮੁਰੀਦ ਸਾਹਿਬ-ਇ-ਵਲਾਇਤ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਤ-ਜਗੇ ਅਤੇ ਮਾਲਾ ਫੇਰਨ ਨਾਲ ਮਸੀਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਤਹਲਕਾ ਮਚਾ ਦਿਤਾ ਸੀ)

ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਲੀਫ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬੇਖ ਨਸੀਰੁਦ-ਦੀਨ ਚਰਾਗ਼ ਦਹਿਲੀ, ਸ਼ੇਖ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਮੁਨੱਵਰ, ਮੌਲਾਨਾ ਫਖਰੁਦੀਨ ਜਹਾਦਦੀ, ਮੌਲਾਨਾ ਅਲਾਉਦੀਨ ਨੀਲੀ, ਮੌਲਾਨਾ ਬੁਰਹਾਨੁਦ-ਦੀਨ ਗਰੀਬ, ਮੌਲਾਨਾ ਵਜ਼ੀਹੁਦ-ਦੀਨ ਯੂਸਫ਼, ਮੌਲਾਨਾ ਅਖੀ ਸਰਾਜ਼, ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਮਸੁਲਦੀਨ ਯਾਹਯਾ, ਕਾਜ਼ੀ ਮਹੀਉਦ-ਦੀਨ ਕਾਸ਼ਾਨੀ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਵਿਦਿਅਕ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਦਰਜਾ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਲੀਫ਼ਿਆਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁਰੀਲੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਗੁੰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਚਿਸ਼ਤੀਏ ਸਿਲਸਲੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਪੁਜ ਗਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਲੀਫ਼ਿਆਂ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਕੰਮ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਦਾ ਲੋੜਵੰਦ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਡਪਣ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਇਕ ਥੰਮ ਸੀ। ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਮਸੁਲਦੀਨ ਯਾਹਯਾ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਚਰਾਗ਼ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਸੀ :

ਸਾਲਤੁ-ਇਲ-ਇਲਮ ਮਨ ਐਯਾਲ ਹਕਨ

ਫ਼ਕਾਲੁਲ-ਇਲਮ ਸ਼ਮਸੁਲਦੀਨ ਯਾਹਯਾ

(ਮੈਂ ਇਲਮ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦਸ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਜਿੰਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ--ਸ਼ਮਸੁਲਦੀਨ ਯਾਹਯਾ ਨੇ)

ਸ਼ੇਖ ਨਸੀਰੁਦ-ਦੀਨ ਚਰਾਗ਼ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਚਿਸ਼ਤੀਆ ਸਿਲਸਲੇ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਦ ਮੁਹੰਮਦ-ਬਿਨ-ਤੁਗ਼ਲਕ ਨੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ

ਜਬਰਦਸਤੀ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਭੇਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਿਲਸਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੇਂਦਰ ਉਖੜਨ ਲਗੇ ਸਨ। ਮੀਰ ਮੁਨੱਵਰ ਅਤੇ ਹਮੀਦ ਕਲੰਦਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਜਲਿਸ ਵਿਚ ਉਹੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਆਂਦੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਹਜ਼ਰਤ ਮਹਿਬੂਬ ਅਲਾਹੀ ਦੀ ਮਹਿਫਲ ਵਿਚ

ਮਜ਼ਾਰ-ਇ-ਮਜਲਿਸ ਤੋਂ ਬੂਏ ਯਾਰ ਮੀ ਆਯਦ

ਖੁਸ਼ਮ ਜ-ਬੂਏ ਤੋਂ ਕਜ਼ ਸੂਏ ਯਾਰ ਮੀ ਆਯਦ

(ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਮਜਲਿਸ ਤੋਂ ਯਾਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਖੁਸ਼ਬੂ ਨਾਲ ਦਿਲ ਖੁਸ਼ ਹੋਣ ਕਿ ਯਾਰ ਦੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।)

ਮੌਲਾਨਾ ਹਸਾਮੁਦ-ਦੀਨ ਮੁਲਤਾਨੀ ਫਿਕਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ ਕਿ ਹਦਾਯਾ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਭਾਗ ਕੰਠ ਸਨ। ਕਾਜ਼ੀ ਮੀਉਦ-ਦੀਨ ਕਾਸ਼ਾਨੀ ਹਦੀਸ ਤੇ ਗਹਿਰੀ ਨਜ਼ਰ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਮੌਲਾਨਾ ਅਲਾਉਲਦੀਨ ਨੀਲੀ ਕਿਸ਼ਾਫ ਅਤੇ ਮਿਫਤਾਹ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਸਨ। ਮੌਲਾਨਾ ਬੁਰਹਾਨੁਦ-ਦੀਨ ਗਰੀਬ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ, ਉੱਦਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਪ੍ਰਤਿ ਸਰਧਾ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਮਰਦੇ ਦਮ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਗਿਯਾਸਪੁਰ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਅਤੇ ਹਸਨ ਜਿਹੇ ਕਵੀ, ਜ਼ਿਆਉਦ-ਦੀਨ ਬਰਨੀ ਵਰਗੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਨ।

ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਖਲੀਫ਼ੇ ਆਬਿਦ ਅਤੇ ਜ਼ਾਹਿਦ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਜਮਾਇਤ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਮਸਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮੁਹੱਬਤ, ਇਰਾਦੇ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿਚ ਲਗ ਗਈ ਸੀ।